

KAMRAN İMANOV

“Don bəzəyər də, ifşa edər də”

(M.Servantes)

Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməniçilik
saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir

və ya

“Armeniya” ərazisinin həqiqi sakinləri haqqında

Bakı – 2018

Kamran İmanov,

Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyinin
İdarə Heyətinin sədri.

**Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməniçilik saxtakarlıqlarını
və uydurmalarını ifşa edir. Bakı, 2018**

Bu kitab Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyinin İdarə Heyətinin sədri Kamran İmanovun 2016-2021-ci illərdə “Ümumdünya Kitab və Müəlliflik Hüququ Günü” və “Beynəlxalq Əqli Mülkiyyət Günü” münasibəti ilə keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə etdiyi çıxışlar və apardığı araşdırmalar və materiallar əsasında hazırlanmışdır.

GİRİŞ SÖZÜ

Hörmətli xanımlar və cənablar, möhtərəm rəsmi qonaqlar və media dostlarımız!

Biz bu gün ənənəvi olaraq, 23 aprel – Ümumdünya Kitab və Müəlliflik Hüququ Günü münasibətilə konfrans keçiririk. Bu konfransımız dövlətimizin memarı Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 95 illiyinə və müasir, müstəqil Azərbaycanımızın varisi olduğu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yubileyinə – 100 illiyinə həsr olunur.

Ölkəmizdə həyat sürətlə dəyişir, Azərbaycan yeniləşir və qüdrətlənir. Bunun başında innovativ, yeniliklərlə və islahatlarla zəngin və insanlara xidmət edən dövlət siyasəti durur. Bunlar Ulu Öndərin kreativliklə keçilən varislik yoludur. Ulu Öndərin uzaqgörənliyinin izləri, gələcəyimizə yol açan fikir və düşüncələri bugünkü cəmiyyətimizin ən dəyərli əqli mülkiyyətinə, ictimai rəy və varidatına çevrilib.

Hörmətli dostlar!

Tarixin hökmü tarixi şəxsiyyətlərin çətinliklər və problemlər barədə izahını yox, çətinliklər və problemlər üzərində qələbəsini tanıyır. Bu qələbəni biz bu gün Azərbaycanın nüfuzunun artmasında görürük, dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin son 15 ildə düşünülmüş, müasirləşdirilmiş davamçılıq siyasətinin nailiyyətlərində, yaradıcılıqla keçirilən varislik xəttində görürük, Azərbaycan xalqının cənab Prezidentə olan dərin ehtiram və sevgi duyğularında görürük. Rəhbər şəxsə bu münasibəti məşhur kəlamın dili ilə ifadə etsək: *«İnsanlar üzərində əsl hakimiyyət yalnız onlara xidmət etməklə əldə olunur»*.

Bunları keçirilən Prezident seçkiləri təsdiqləyir. Müdrik Azərbaycan xalqı öz gələcəyinə böyük ilham və inamla baxır və gələcəyə aparıcı yol bacarıqlı əllərdədir, dövlətin taleyinin çiyinləri üzərində olmasını dərk edən məsuliyyətli rəhbərdədir, idarəetmə qabiliyyəti ilə səciyyələnən cənab İlham Əliyevdədir.

Hörmətli yığıncaq iştirakçıları!

Azərbaycan xalqı Respublika Gününün təntənəli qeyd edilməsinə hazırlaşır. Bu, ADR-in 100 illik xüsusi yubileyidir. Ötən il Respublika Gününü qeyd edərkən, cənab Prezident İlham Əliyev aşağıdakıları demişdir: *«...Dünya miqyasında*

birinci müsəlman demokratik respublikası Azərbaycanda yaradılmışdır. Bu, özlüyündə xalqımızın nə qədər mütərəqqi və istedadlı olduğunu bir daha göstərirdi...

...Azərbaycan dövləti və xalqı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə, onun qurucularının xatirəsinə böyük hörmətlə yanaşır...

Əfsuslar olsun ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ömrü uzun olmadı. İki ildən sonra müstəqilliyimiz əlimizdən alınmışdır. Əgər Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qoruya bilsəydi, əminəm ki, bu gün Azərbaycan dünya miqyasında ən inkişaf etmiş, ən zəngin ölkələrdən biri olacaqdı. Ancaq xarici müdaxilə nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi».

Hörmətli dostlar!

Heç kəs üçün sirr deyil ki, Xalq Cümhuriyyətinin süqutunda kommunist libasını geyinmiş erməni millətçiləri – daşnakların əli var idi. Kifayət qədər güclü olmadığımız və daşnaklara inandığımız halda, bununla onların Qarabağa olan iddiaları da bitmiş olsun, hay-erməni ikiüzlüyünün qurbanına çevrildik. Odur ki, dövlət başçımızın dediyi kimi, «...1918-ci ildə İrəvan Ermənistanına hədiyyə kimi verilmişdir». *Bu gün qüdrətimizə və iradəmizə əsaslanaraq, dövlət başçımız bəyan edir ki, «Azərbaycan heç vaxt imkan verməyəcək ki, bizim tarixi torpaqlarımızda ikinci qondarma erməni dövləti yaradılsın. Elə mövcud olan erməni dövləti bizim torpaqlarımızda yaradılıbdır...».*

Ancaq Ermənistan hakimiyyəti süni maneələr əsasında Azərbaycanla danışıqlar prosesini uzadır. Dalana aparan xəttin konteksti Qarabağ siyasətinin səmərəsizliyidir, status-kvonun saxlanmasına söykənən siyasətin qeyri-rasionallığıdır. Çünki status-kvo heç də cəbhə və ya hərbi müstəvidəki balans demək deyil. Bu ilk növbədə Ermənistanın və Azərbaycanın iqtisadi inkişaf göstəricilərinin müqayisəsidir. Və bunu yox-yox, erməni şərhləri də etiraf etməli olurlar.

Budur dövlət başçımızın YAP-ın son qurultayında açıqlanmış fikirləri: **«...biz tarixi torpaqlarımızı da unutmamalıyıq və unutmuruq... Bizim tarixi torpaqlarımız İrəvan xanlığıdır, Zəngəzur, Göyçə mahallarıdır... Biz növbəti illərdə bu istiqamətdə daha fəal olmalıyıq və dünyanın müxtəlif yerlərində**

sərgilər, təqdimatlar keçirilməlidir. Çünki İrəvan bizim tarixi torpağımızdır və biz azərbaycanlılar bu tarixi torpaqlara qayıtmalıyıq...».

Bu sözlərin, düşüncələrin arxasında təcavüzkarlıq meyli deyil, haqq-ədalət, beynəlxalq hüquq və tarixi həqiqət durur. Bunları yozmağa, olmayan mənə verməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Çünki dövlət başçımızın sözünün mahiyyəti torpaqlara qayıtmaqdır, tarixi İrəvan və Zəngəzura dönməkdir. Çünki cənab Prezident İ.Əliyev hər çıxışında, hər bəyanatında qeyd edir ki, Qarabağ münaqişəsi beynəlxalq hüquq və normalar çərçivəsində həll olunmalıdır. Bu isə o deməkdir ki, SSRİ dağıldıqdan sonra MDB məkanındakı yeni müstəqil dövlətin sərhədləri BMT tərəfindən 1991-ci il səviyyəsində tanınır. Bu bir aksiomdur və bundan qarşı tərəfin imtina edənləri varsa, 1918-ci ilin sərhədlərini, yəni İrəvanın, Zəngəzurun, Göyçənin tarixi Azərbaycan torpaqları olmasını göstərməliyik, əcdadlarımızın yaşadığı minillik məkanlarını bunlara xatırlatmalıyıq.

Burada ən məşhur qərb filosof-hüquqşünasların dəfələrlə istinad etdiyimiz fikirlərini yada salmaq yerinə düşərdi. Nobel laureatı, liberal fəlsəfənin banisi Fridrix fon Hayek deyirdi: *«İnsanların həyatını mümkün edən onların fəaliyyətinin nizamlanması, vərdişlərinin düşünülmüş qayda-qanunlarla əvəz edilməsi və hüquqi normalara riayət edilməsidir»*. Əks halda, digər qərb alimi, liberal hüququn banisi İyeremiya Bentamin dediyi kimi, *«Prinsiplərə riayət etməkdən imtina edən xalqlar gec-tez gücə tabe olmalıdırlar»*.

Hörmətli dostlar!

Haylara məxsus olmayan “armen / erməni” etnonimini və “Arminiya” adlı qədim toponimi mənimsəyərək, hay-erməni tarixşünaslığı Türkmənçay müqaviləsi (1828) bağlandıqdan sonra Şərqi və Qərbi Ermənistanın, hətta uydurma “Böyük Ermənistan”ın mövcudluğuna dair tezisləri fəal şəkildə gündəmə gətirməyə başladı. “Şərqi Ermənistan” nədir? Bu bizim tarixi torpaqlarımızın – İrəvan xanlığının ərazisində və sonradan hay-erməni iddialarının könlünü almaq üçün əvvəlcə Zəngəzur qəzasının, 1922-ci ildə isə Göyçənin (Şərur-Dərələyəz) Azərbaycandan qoparılıb Ermənistana verilmiş torpaqlarımızdır, torpaqsız Sovet Ermənistanının məhz bu cür Azərbaycan

əraziləri hesabına yaradılmasıdır. Lakin bu azmış kimi Sovet tarixi elminin dəstəyi ilə erməni tarixşünaslığı hayların bu torpaqlardakı qədimliliyinə dair yalan və uydurmaları tirajlamağa başladı. Bunun üçün bu qondarma torpaqların hay çar sülalələri uyduruldu, “Şərqi Ermənistanın” Rusiyaya xəyali birləşməsi aspektində Kürəkçay müqaviləsinin müddəaları təhrif olunmağa başlandı, Qafqaz Albaniyasının tarixi, bu torpaqların əzəli sakinləri olan Azərbaycan türklərinin maddi və qeyri-maddi mədəni irsi, ümumiyyətlə hay-ermənilərin bu ərazilərdə avtohtonluğunu “sübut” edə biləcək hər bir şey saxtalaşdırılaraq mənimsənilməyə məruz qaldı.

Uydurma “parçalanmış erməni torpaqları” tarixi isə xüsusilə İkinci dünya müharibəsindən sonra aktuallaşdı, “Qərbi Ermənistan” iddiaları yeni nəfəs aldı.

Heç də təsadüf deyil ki, XVI-XVII əsrlərə dair erməni xalqının tarixi adı altında Azərbaycanın Qarabağ, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan və Zəngəzur diyarlarının tarixi təsvir olunur.

Bundan başqa, haylar müxtəlif siyasi və elmi dairələrdə belə bir fikir yaymağa başladılar ki, “Qərbi Ermənistan” hələ də Türkiyənin tərkibində qalıb. Nəticə etibarlı ilə saxtakar erməni tarixşünasları Kiçik Asiyanın, Doğu Anadolunun və Cənubi Qafqazın da torpaqlarını əhatə edən “Böyük Ermənistanın” xəyali siyasi sərhədlərini ictimai rəyə yeritməyə çalışırlar. Misallar gətirək. Belə ki, Ermənistan Milli Elmlər Akademiyasının Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru şərqsünas-türkoloq Ruben Safrastyan bu yaxınlarda bəyanatla çıxış edib, nə az, nə də çox *“Türkiyə hakimiyyəti Naxçıvanın hesabına ölkələrinin ərazisini genişləndirməyə ümid edir...”*, söyləyib. Ermənistanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsində status-kvonun saxlanılmasına bəraət qazandıran, Türkiyə prezidentinin “Türkiyədən 100 min qanunsuz miqrantın xaric edilməsi istisna deyil” qanuni bəyanatında qeyri-leqal hay-miqrantlarına münasibətdə Türkiyəni girov kimi bunlardan istifadə etməkdə günahlandıran R.Safrastyandır. Bu həmin mütəxəssisdir ki, Türkiyənin terrora qarşı apardığı “Zeytun dalı (budağı)” əməliyyatına görə Ankaranı təcavüzkar adlandırıb. Naxçıvanda müntəzəm olaraq keçirilən türk-Azərbaycan hərbi təlimlərinə qarşı çıxıb, qeyd edir ki, *“Azərbaycan və Türkiyə bu ərazidə öz mövqelərini daha da möhkəmləndirmək üçün yollar axtarır”*.

Türkiyənin Naxçıvana qarşı “ağressiv” niyyətində dair R.Safrastyanın bəyanatları tərəfimizdən tərribat xarakterli təhrikçilik, açıq-aşkar yalan, riyakarlığın təzahürü kimi qiymətləndirilir.

Söhbət ondan gedir ki, Naxçıvan BMT-nin də qəbul etdiyi kimi, Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir. Türkiyə və Azərbaycan arasında möhkəm müttəfiqlik münasibətlərini, bir millət – iki dövlət təşkil edən iki ölkə xalqının qardaşlığını nəzərə alsaq, onda sual yaranır: “Erməni aliminin bu məlumatı nə üçündür?”. Söhbət ondan gedir ki, Naxçıvan torpaqlarına göz dikən və Naxçıvan xəyallarını bəsləyən hay-ermənilər Naxçıvanın Azərbaycandan alınmasını çox istəyirlər, qoparmağa gücləri çatmır, amma bunu başqa əllərlə etməyə çalışırlar. Axı, əgər Türkiyə Naxçıvanın statusunu dəyişsə, 1921-ci il Moskva və Qars sülh müqavilələri pozulmuş sayıla və onların ləğvi üçün hüquqi zəmin yarana bilər. Belə olduqda erməniçilik Naxçıvana qarşı öz ekspansiya iddialarına legitimlik qazandırma imkanını əldə edə bilər.

Günümüzün Ermənistanına gəlincə isə, xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan ərazisi Sovet dövründə Sovet hakimiyyətinin qərarları əsasında Azərbaycan torpaqlarının, o cümlədən Zəngəzur qəzası və Göycə mahalı torpaqlarının hesabına xeyli genişləndirilmişdir, lakin ermənilərin lehinə olan bu ərazi güzəştləri 1921-ci ildə imzalanan Qars müqaviləsində öz əksini tapa bilməzdi. Nəticə etibarilə, bu o deməkdir ki, məhz Azərbaycan ən azından Ermənistanın 1988-ci ilə olan sərhədlərini, yəni, daha dəqiq desək, Qarabağın işğalına qədərki dövrə təsadüf edən Ermənistan sərhədlərini tanımaq hüququna malikdir. Erməni fitnəkarlıqlarını rusiyalı politoloq-tarixçi Oleg Kuznetsov tam haqlı olaraq ifşa edib.

Günümüzdə aid “Şərqi Armeniya” fitnəkarlığından keçmişə aid “Qərbi Armeniya” fitnəkarlığına və uydurmasına keçək. Bildiyiniz kimi, turanlı Ərsakların başında duran Parfiyanın yaratdığı Kiçik Ərsaklar bəyliyi Doğu Anadoluda yerləşirdi, dominion idi, ermənicə Arşakuni çarlığı adlandırılaraq, “Qərbi Armeniya”nın hay-ermənilərinin iddia etdiyi kimi, əsas hissəsi idi. II Ərsak e.ə. 63-cü ildə qardaşı Vələrsakı Armeniya taxtına oturdaraq, 428-ci ilə qədər bu əraziyə Vələrsak sülaləsinin törəmələri və varisləri başçılıq ediblər. Tarixi

sənədlərdə Kiçik Ərsakların mənşəyi haqqında tamamilə aydın məlumat olduğu halda, hay-erməni tarixşünaslığı bunu ermənisayağı yozmağa çalışırlar. Odur ki, burada kimlər yaşamışdı? – sualına cavab axtaran erməni alimi İosif Sandalgianın Romada 1917-ci ildə fransız dilində nəşr edilmiş «Histoire documentaire de L’Armenie des ages du paganisme (1410 av. – 305 apr. Y-C)» («Ermənistanın büt-pərəst dövrünün sənədli tarixi (e.ə. 1410 – e. 305 illər)»; «Документальная история Армении в языческую пору (1410 г. до н.э. – 305 г. н.э.)») kitabına müraciət edirik.

Ərməniyyə ərazisində yerləşmiş və burada yaşayan yadellilərdən (hayları Sandalgian bu ərazinin avtohtonları kimi təqdim edir) söhbət açaraq, 13 qəbilə (xalqların) adını sadalayır və bu **siyahıda əksəriyyəti türk mənşəli xalqlardır**. Elə bu səbəbdən tanınmış türk tarixçisi Fəxrəddin Kırzioğlu yazır ki, «*ermənilərə (haylara) Ərməniyyə torpağında yer qalmır*» və 73 ildir ki, erməni şovinist dairələri bu kitabın mövcudluğunu tanımırlar və ...kitab əldə edildikdə onun nüsxələrini məhv etmişlər, biblioqrafiyalarda isə müəllifin adını heç vaxt yada salmırlar».

Beləliklə, tamamilə aydındır ki, nə Şərqi Armeniya, nə də Qərbi Armeniya bilavasitə hay-ermənilərin torpaqları olmuş və bunlar hay-erməni mifləridir.

Erməni riyakarlığını nümayiş etdirən yeni bir fakt. Türkiyədə Van şəhərində bu ilin aprel ayında özündə Urartu dövləti (Van çarlığı) tarixinə aid olan tapıntılar və eksklüziv nümunələr cəmləşdirən muzeyin açılması nəzərdə tutulur. Qardaş ölkənin mədəniyyət nazirliyi muzeyin yaradılmasına artıq 10 mln. türk lirəsi maliyyə vəsaiti ayırmış və vaxtilə Doğu Anadolu ərazisində yerləşən bu qədim mədəniyyətə, bəşər sivilizasiyasının formalaşmasında onun roluna və əhəmiyyətinə diqqət yetirməkdədir. Bu nəcib məqsədin mənasını dəyişdirərək, hay-erməni «yerkramas.org» saytı (15.02.2018) yazır ki, Van şəhərində türklərin işğal etdiyi – «Qərbi Armaniya» Ararat (Van) çarlığının – Urartunun tarixinə aid belə bir muzey açılacaq.

Xatırladaq ki, istər qondarma Ararat çarlığının mövcudluğu, istərsə də «işğal olunmuş» «Qərbi Armeniya» ərazisinin hay-ermənilərə məxsusluğu cəfəngiyat olan hay uydurmalarıdır. Diqqəti türklərin nəcib əməliyyatına yönəltmək,

görürük ki, qarşı erməniçilik tərəfi növbəti dəfə ərazi iddiaları fitnəsini irəli sürməklə, öz məkrli niyyətlərini açıqlamış olur və iç üzünü, ikiüzlülüynü ifşa edir. Urartu dövlətinə məxsus maddi və qeyri-maddi nümunələrini mifik «Armeniya» dövlətinə aid etdirir.

Erməniçilik, dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, mif yaradıcılığına, mifomaniyaya çox meyllidir. Bu uydurmalar «böyük torpaqlar» mifini, qonşulara ərazi iddialarını və onların mədəni irsinin mənimsənilməsini bir-birinə bağlayır.

Əqli mülkiyyətimizin “Azərbaycan mədəni ənənələrini özününküləşdirilməklə erməni ənənəsinə” çevirən oğurluq üsulları çoxdan sirr deyil. Bu üsullar, rəvayətlərimizi mənimsəmək üçün milləti erməni olanın söyləməsi, bayatılarımızı oğurlamaq üçün erməni aşığı – husanların ifa etməsi, dastanlarımızı özününküləşdirmək üçün türk adlarının və coğrafi adların erməniləşdirilməsi, atalar sözlərimizin və məsələrimizin ermənilərə məxsus edilməsi üçün erməni dilinə, sonra isə digər dillərə tərcümə edilməsi, musiqimizi haylaşdırmaq üçün not şəklinə çevirib, nəşr etmək və yaxud erməni müğənnisi tərəfindən ifa edilməsidir. Mətbəximizi oğurlamaq üçün “pitidən bozbaşa, dolmadan lavaşa” reseptlərimizin məruz qalması, “orijinalıq” naminə okeanın digər tərəfindən “yeniliklərlə” bəzədilməsi, xalçalarımızın özününküləşdirilməsində naxış və ilmələrimizə gülməli izahat verilməsidir. Azərbaycanda, İsraildə, Hindistanda və digər ölkələrdə tanınan narın erməni katolikosunun qərarı ilə müqəddəsləşdirilməsi, hay-erməni rifahı və çiçəklənməsinin milli rəmzinə çevrilməsi və s. Artıq “hayların dünyaya yaydığı qəhvədən”, “erməni qaysısından”, “ən qədim çaxır düzəldən ölkədən” və s. danışmağa ehtiyac duymuram.

Söylədiklərim nə qədər gülməli olsa da, erməni tarixi «kəşflərinin» qarşısında aciz görünür. Belə ki, Ermənistan sivilizasiya beşiyidir və hind-avropalıların köküdür, qədim misirlilər biliklərini ermənilərdən əldə ediblər və piramidaların tikintisini onlara ermənilər öyrədiblər. Vikinqlər erməni soyköklüdürlər, bunlar Britaniya adalarına qədər irəliləmişlər, Yerevan Romadan qədimdir, Xorvatiya, Bosniya, Belçika, Amerika, Kanada, Soçi, Suxumi, Odessa adları – hay-erməni yaradıcılığıdır və s., və i.a., saysız-hesabsız hay-erməni uydurmaları. Bunlara

ciddi yanaşmaq da düzgün deyil. Lakin Yerevanda yerləşən Ermənistanın milli tarixi muzeyində hay-ermənilərin 500 min il yaşının olduğu nümayiş etdirilir.

Hörmətli dostlar!

Konfransımızın adı heç də təsadüfi seçilməmişdir. Builki konfransımız ötən ilkinin davamıdır və «hay-ermənilərin “Armeniya” ərazisinə aid olan uydurmaları və bu ərazinin həqiqi sakinləri haqqında» mövzusunda həsr olunur. Qədim mətnlərə, klassik mənbələrə dünyada tanınmış alimlərin irəli sürdüyü fikirlərə əsaslanan bir sıra təqdimatlarda “Armeniya” termininin toponimik, etnonimik və linqvistik mənşəyi haqqında məlumat əldə edəcəyik. Bu yanaşmaları birləşdirən bir danılmaz fakt vardır, o da Armeniya haqqındakı bu yanaşmaların bugünkü hay-ermənilərə heç bir aidiyyətinin olmamasıdır. Qeyd edim ki, orta əsrlərdə qədim «Armeniya» sözünün mənimsənilməsi və XX əsrdən başlayaraq, «Hayastan» sözünün sinonimi kimi işlənməsi müasir zamanda da davam edir.

Biz tamamilə haqlı olaraq, qondarma qurum haqqında söhbət açdıqda «Arsax» sözünü dırnaqarası göstəririk – bu təsisatı heç bir dövlət və heç bir beynəlxalq təşkilat tanımır. Maraqlısı odur ki, hay-erməni təfəkküründə «Qarabağ» sözünün guya əvəzinə gələn «Arsax» sözü də türk mənşəlidir və onun kökündə «saka» - turanlı qəbilələr birləşməsinin adı durur. «Ərsak» tam şəkildə, yəni «Ər» + «Sak / Saq» (ər, döyüşçü Saka) qüdrətli dövlət quran Ərsaklar sülaləsi, Parfiya dövlətinin ilk və sonrakı hökmdarlarının adları ilə bağlıdır. Heç də təsadüfi deyil ki, Ərsak adı Romada «Sezar» «imperator» sözünə sinonim olduğu kimi, qədim Şərqdə çar hakimiyyətinin rəmzi kimi çıxış edirdi. «Sak / Saq» sözü isə M.Qaşqarlının «Qədim türk lüğəti»nə, G.Canson “An Etymological Dictionary” görə, «ayıq», «sayıq», «qoçaq» mənasında işlənir və bununla “Ərsak / Ərsaq” ayıq, sayıq döyüşçü (ər), yəni «nəyisə qorumaq qabiliyyətli döyüşçü (ər)» mənasını verir. Türklər ayıq-sayıq qoçağı «sak ər» adlandırırdılar və Ərsak onun inversiya formasıdır. Beləliklə, «Ərsak» adı – «ayıq-sayıq döyüşçülər» və ya «saka döyüşçüsü» deməkdir. Bu növ etimologiya məşhur iranşünas alim Riçard Frayın (Riçard Fray «Nasledie İrana», M., Nauka, 1972) rəyi ilə uyğunlaşır. Fray hesab edirdi ki, «arsän», «ar / ər», ər, qəhrəman

deməkdir. «Arsän» sözünün ikinci hissəsi «sän» isə M.Qaşqarlının lüğətində «sak / saq» şəklində də istifadə edilir. Hay-ermənilər və ya farsların Si-Sa-kan sözü də turanlı sakalarla bağlıdır. Çünki qədim Çin mətnlərində Su / Se (Sö / Si) sakaların Mərkəzi Asiyalı ana qol qəbiləsinin adı kimi verilir. Bununla, Si-unik = Si+unik (yəni «unik» «akan» mənasında) = Si bəyliyi, həmçinin Si+Sakan = Si sakaları deməkdir.

Onu da qeyd edim ki, məşhur folklorşünasımız Mirəli Seyidov «sak / saq» sözünü «ox» (strela) mənasında açıqlayırdı. Hay-erməni tarixinin atası hesab edilən M.Xorenski yazırdı ki, «*Sisak məharətli oxçudur və öz adı ilə ölkəsini Sünik adlandırır, lakin farslar ona daha dəqiq Sisakan deyirlər*». Burada «sak» - ox, oxun ucu deməkdirsə, xatırladım ki, «Siyuni / Siuni» də qədim ermənicə həmin mənə verir, lakin perslərin «Sisakan» sözü isə «Si» («si») – (üç, ortapers dilində), birgə «Üç ox» mənasına gəlir. Bu isə, bildiyimiz kimi, türk-oğuz qəbilələrin adları idi – üç ox, doqquz ox, boz ox. Azərbaycanca Şəmşədil gürcü sözü Şəmşvilde – Şamişoldanın türk dilinə uyğunlaşmasıdır və orta əsrlərdən bəri «üç ox» mənasında işlənir. Qədim Mesopotamiya mixi yazılarında «sak / saq» həmin mənəni saxlayaraq, «rəhbər», «başçı» kimi başa düşülürdü. Elə rus dilində «saqaydak» türk dilindən keçmə «ox torbası» («kolçan») deməkdir. Beləliklə, «sak / saq» ox mənasında qəbul etdiyimiz halda «Ərsak / Ərsaq» - «ox daşıyan döyüşçü» kimi açıla bilər.

Beləliklə, «Arsak / Ərsak» sözünün hay-ermənilərə heç bir aidiyyəti yoxdur.

Salamlama nitqimin sonunda bir neçə söz UNESCO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrs nümunələri siyahısına daxil edilən və ediləcək sənət inciləri haqqında Sizinlə düşüncələrimi bölüşdürmək istəyirəm. Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti hörmətli Mehriban xanım Əliyevanın söyləri nəticəsində 2008-ci ildən başlayaraq, bu günə qədər Qeyri-maddi Mədəni İrs inciləri sırasına Azərbaycanın on bir elementi daxil edilib: musiqi alətlərimiz, xalçamız və aşıq sənətimiz, mətbəximizdən element və s. Biz bunu böyük fərəh hissi ilə qeyd edirik. Özü də bədnam qonşularımızın UNESCO tərəfindən qeydə götürülən elementlərinin sayını iki dəfədən çox üstələyirik. Bununla belə, erməni tərəfi təklifləri verərkən, Azərbaycan xalqının maddi və

qeyri-maddi irs nümunələrinə zaman-zaman iddialar irəli sürür, əqli mülkiyyətimizə göz dikir. Məsələn, xaçdaşların (xaçkarların) Qafqaz coğrafi arealından olan, burada yaşamış xalqlar, tarixi torpaqlar və müasir sərhədlər nəzərə alınmadan ermənilərə məxsus olması barədə iddia irəli sürülürdü. Bu fitnəkarlığa bu sahədə çalışan mədəniyyət nümayəndələrimizin və Agentliyin UNESCO-nun Baş direktoru xanım Bokovaya ünvanladığı məktub əsasında sipər çəkmək mümkün oldu: qəbul edilən qərarla Siyahıya yalnız Ermənistan ərazisində olan daşlar düşdü. Bir neçə il «Köçəri» rəqsini Qeyri-maddi Mədəni İrs siyahısına daxil etmək iddiasının qarşısını almaq mümkün olmuşdu. Lakin ötən il UNESCO «Köçəri» rəqsinin erməniləşdirilməsinə imkan verdi və bu rəqs Siyahıya daxil olundu. Heç şübhəsiz ki, bu rəqs türk xalqlarına məxsusdur. Qoyunçuluqla məşğul olan türklərin həyat tərzini, yaylaq-qışlaq köçlərini təcəssüm etdirən rəqsdir, xüsusiyyətləri müvafiq hərəkətlərdən ibarətdir.

Azərbaycan dilində “köçəri” sözünün etimologiyasının kökündə dünyanın elmi dairələrdə yaxşı bilinən “köç” türkizmi durur. Hətta rus linqvist və türkoloqlarının yekdil rəyinə əsasən, rus dilində istifadə olunan «koçevka», «koçevnik» sözləri də “köç” terminindən qaynaqlanır.

Bu rəqslə bağlı erməni plagiatına gəlincə isə, onların “Köçəriyə” “koç-ari”, yəni “cəsur arilərin rəqsi” kimi cəfəng etimologiya verməsi və eyni zamanda “koç” sözünün türkizm olduğunu gizlətməsi absurddan başqa bir şey deyil.

Ermənilərin “koç” termininə və onun törəməsi olan “koç-ari” ilə əlaqədar “tədqiqat və kəşflər”inə dair xatırlatmaq istərdim ki, erməni fonologiyasında “ö”, “ə” saitləri mövcud deyil və ona görə də ermənilər türk terminlərini özününküləşdirərkən məcburən “o” və “a” fonemlərindən istifadə edirlər və beləliklə, Azərbaycan “Köçərisi” erməni transkripsiyasında təhrif olunaraq, “Koçari”yə çevrilir. Bu gülünc vəziyyətdən çıxmaq üçün bəzi erməni mütəxəssislər rəqsin adını “qoç”, “koç”, “qoyun”la əlaqələndirir.

Ermənilər “Köçəri”ni ənənəvi erməni rəqsi kimi qeyd edirlər. Belə çıxır ki, rəqs qədim tarixə malikdir və etnik eyniləşməni əks etdirir. Bu halda təbiidir ki, ermənilərin izahlı lüğətlərində rəqs haqqında məlumat olmalıdır. Ancaq araşdırdığımız 1633-cü ildən 1944-cü ilə qədər mövcud olan erməni lüğətləri

göstərdi ki, erməni dilində «koç» kökü və nəticə olaraq “köçəri” termini mövcud deyil.

Beləliklə, nə fonetik, nə də semantik cəhətdən “Köçəri” rəqsinin adı erməni lüğətlərində mövcud olmamışdı və nəticə etibarlı ilə bu rəqsin özü və adı son illər mənimsənilmiş sıralardandır. Lakin müqayisə üçün Mahmud Kaşqarlının XI əsrə aid “Divanu Luğati-t-Türk” əsərini götürsək, görərik ki, “köçəri” sözünün iki mənası var: «köçmək» və “qoç”.

Erməni alimlərindən soruşmaq istəyirəm: “Necə oldu ki, XVII əsrdən bəri erməni dilinin 7 lüğətində “köçəri” anlayışı ümumiyyətlə olmayıb (Türk dilində isə XI əsrdə olub)?”.

Bir sözlə, “Köçəri” minilliklərdir ki, Qobustanın yaddaşında həkk olunmuş milli rəqsimiz olan “Yallının” bir növüdür.

Hal-hazırda ermənilər UNESCO-nun siyahısına daxil etmək məqsədilə yeni fitnəkar təkliflər hazırlayırlar. “Sputnik Armeniya”nın xəbər verdiyinə görə, Yerevan qədim Azərbaycan diyarında yeganə qalan Göy məscidi Dünya mədəni irsinin ilkin siyahısına hazırlayır. İşğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında məscidləri dağıdan vandallar bu addımı iranlılara hədiyyə şəklində, İran məscidi adı altında təklif edirlər. Bununla da İran ərazisində yerləşən üç monastır komplekslərini (Surb Stepannos, Surb Tadevos və Dzor-Dzori) İran UNESCO-nun Siyahısına daxil etdirmiş, ermənisayağı «əvəzini» qaytarmış hesab edirlər. Lakin bu azmış kimi, üstəlik, erməni qatığının (matsun) resepti və istifadəsini, erməni meyvə arağını (çox güman ki, işğal olunmuş Qarabağ tut ağacları meyvələrindən), hətta **erməni ənənəvi xalçaçılığını və tar musiqi alətini də UNESCO-nun siyahısına salmaq eşqinə düşmüşlər.**

Digər xalqların ənənəvi mədəni nümunələrinin və ənənəvi biliklərinin oğurlanmasını, açıq plagiatını kənara qoysaq da, istər-istəməz **bir suala cavab axtarmalıyıq: nə vaxt ermənilər kimdənsə öyrəndiklərini, mənimsəyib özünüküləşdirdiklərini, riyakar, aqressiv fitnəli təklifləri yox, erməni xalqının həqiqi zəka və sənət məhsulunu təqdim etmək istəyinə düşə biləcəklər?**

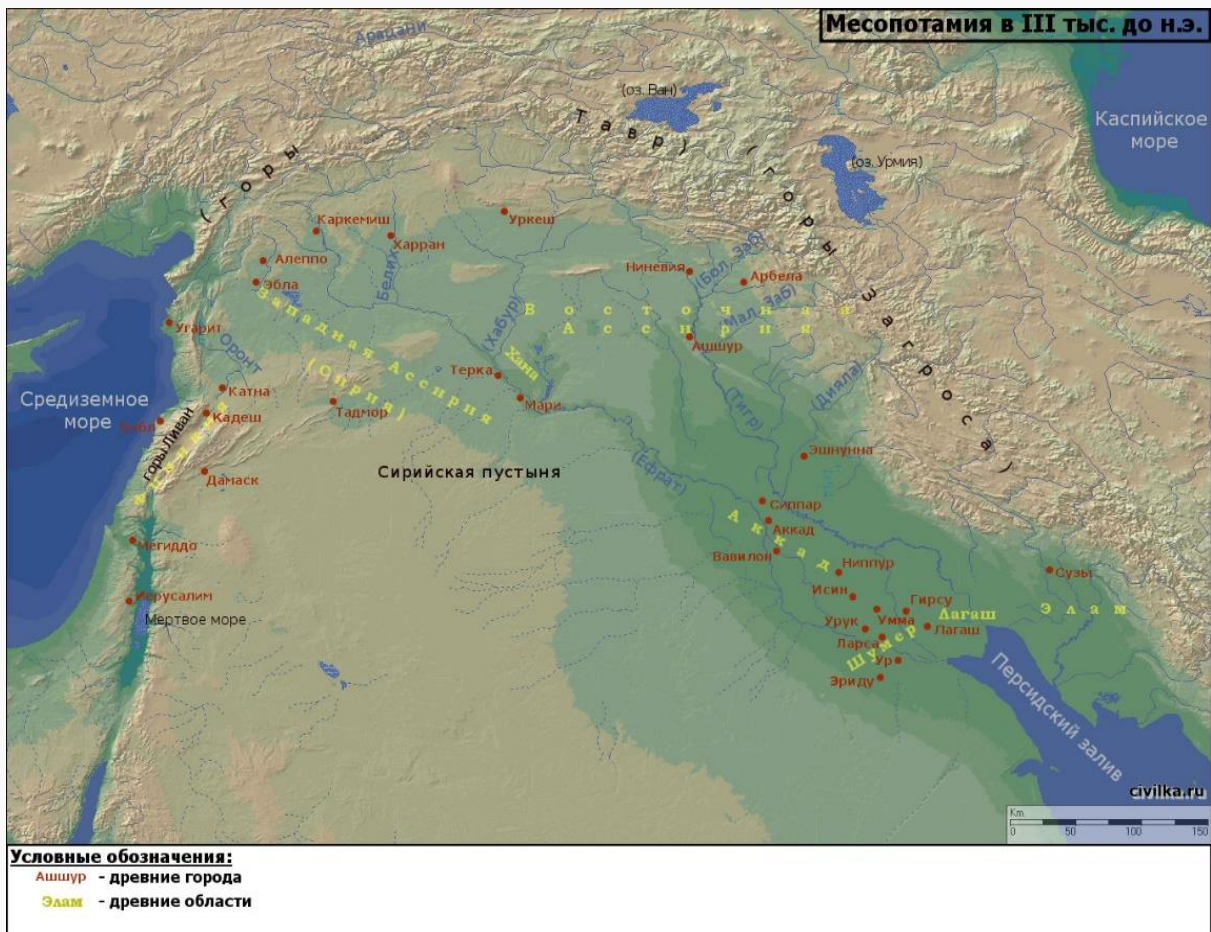
Deyirlər ki, kimlərsə digərlərini aldatmaq üçün yalan səpir, digərləri isə aldadılmış olduğuna görə yalanı yayır. Odur ki, vicdanımızın qulu, iradəmizin

sahibi olmaqla, aldadılmışların sayını azaltmaq məqsədilə gücümüzü əsirgəməyəcəyik.

Təşəkkür edirəm.

**QƏDİM MƏTNLƏR VƏ KLASSİK MƏNBƏLƏR ERMƏNİCİLİK
SAXTAKARLIQLARINI VƏ UYDURMALARINI İFŞA EDİR VƏ YA
“ARMENIYA” ƏRAZISİNİN HƏQIQI SAKİNLƏRİ HAQQINDA**

E.ə. III minillikdə Mesopotamiya

Мənbə: <http://civilka.ru/mesopotamia/narody.html>

I. Bu gün erməni tarixşünaslığı və çoxsaylı “elmi” dairələr bizi, ADR-in yaranması ilə əlaqədar yalnız 1918-ci ildə, hətta daha gec, özü də Stalinin hökmü ilə “azərbaycanlı” adlandıq deyə, ittiham edirlər. Bəlkə də bu, bizim millətin “naşılığına” istinad etməyə cəhd göstərən erməni təşviqat sənayesinin ən gündəmdə olan tezisidir. Qəti şəkildə bu hay-erməni tezislərinə qarşı çıxış edirik. Lakin fərz edək ki, hətta bu belədir. Ancaq icazə verin soruşaq, axı bizi nə vaxtsa Azərbaycan (aderbaycan) tatarları və ya Qafqaz türkləri və ya türk-azəri, nəhayət, sadəcə türk və ya müsəlman kimi adlandırılar və heç olmasa, bu adlar bizim mənşəyimizi, dinimizi, yaşadığımız arealı ifadə edib. Bəs ermənilər? Özlərini “hay” adlandıraraq, onlar başqa etnonimləri və xüsusən də erməni-erməniyələrin adlarını mənimsəyiblər. Uydurma tarixlərinin səhifələrində gah hay, gah da erməni libasını geyinən, institusional tarixlərini bu və ya digər redaksiyada “Hayların tarixi” və ya “Erməni xalqının tarixi” kimi təqdim edən, ölkə anlayışını coğrafi arealın adı ilə əvəzləyən, yaşadıkları ərazilərin, başqa etnik qrupların adını götürən və ya dəyişdirən hay-ermənilərdən fərqli olaraq, azərbaycanlılar doğma coğrafi arealında, Azərbaycan adlanan ölkədə yaşayırlar, öz tarixini institusional mənbələrdə “Azərbaycan tarixi” kimi təqdim edirlər.

Ermənilərin öz keçmişinə yönəlik davranışı bu və ya digər ərazilərin əzəli sakinləri olan avtoxtonlara yox, sırf alloxton-miqrantlara xas olan bir yanaşmadır. Yalnız başqalarının torpaqlarını özlərinin əzəli ərazisi kimi müəyyənləşdirən, ən azından həmin torpaqlara iddia edən gəlmələr tarixə və müasir zamana bu cür baxmağa məcburdular.

Tarixi nöqteyi-nəzərdən hay-ermənilərin ittiham oxlarına tuş gələn biz azərbaycanlılardan fərqli olaraq, hay-ermənilər digər xalqların tarixini, maddi və qeyri-maddi irsini özününküləşdirir, başqalarından oğurladıqları hər şeyi özlərinə məxsus əqli mülkiyyət kimi dünyaya tanıtmaq və təqdim etmək üçün min cür vasitəyə əl atırlar.

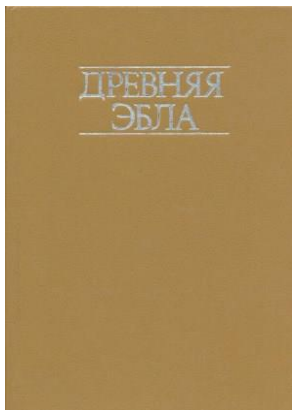
26 aprel 2017-ci il tarixində tərəfimizdən həm də kitabça şəklində nəşr olunan “Qədim mənbələr və klassik mətnlər erməni saxtakarlıqlarını ifşa edir” adlı təqdimatda bir sıra xalqların da yaşadığı “Armeniya” adlı coğrafi arealı “Hayes-Hayastan ölkəsi” adı ilə bilərəkdən qarışdırmasını, həmin xalqların siyasi

və etnik tarixlərinin saxtalaşdırılmasını və süni sinonimiya ilə hay-ermənilərlə eyniləşdirilməsini, bununla da qədim diyar olan Armeniya / Ərməniyyənin keçmişinin mənimsənilməsini nəzərdə tutan hay-erməni tarixşünaslığının əsas tezislərini ifşa etməyin vacibliyi xüsusən qeyd edilmişdi.

İndi isə, əvvəlki araşdırmalarda olduğu kimi, klassik mənbələrə və qədim mətnlərə əsaslanaraq, Armeniya / Arminiya termininin yaranmasına, onun semantikasına, tarixi məlumatlara istinadən, bu terminin hansı etnosa mənsub olduğuna, həmin etnosun hansı dildə danışdığına aydınlıq gətirməklə, biz əvvəlcə bu terminin yaranmasının indiki hay-ermənilərə heç bir aidiyyəti olmadığını göstərəcəyik. Daha sonra Armeniya / Arminiya termininin günümüzdəki versiyalarının təfəssilatlı izahlarını verməyə çalışacağıq. Hay, Armen və Aram adlı uydurma fantomları İncilin erməni variantına daxil etməklə, tarixi saxtalaşdıran hay-ermənilərin Armeniya termininə dair versiyalarından yan keçəcəyik.

II. “Armeniya / Arminiya” termininin və onun əsasını təşkil edən “Arme / Erme” kökünün araşdırılmasında rastımıza çıxan iki parlaq məqamın şərhindən başlamaq istərdik. Bunlardan biri Ebladakı arxeoloji qazıntılar nəticəsində üzə çıxan və e.ə. 2300-cü ilə aid olan mətnlərin izahıdır, ikincisi isə Strabonun qələmə aldığı və Troya dövründən ən azı üç min il daha erkən zaman kəsiyinə aid olan mifoloji xarakterli süjetlərdən birinin yozmasıdır.

II. 1. Mütəxəssislərin seçmə “Qədim Ebla” toplusu Eblanın abidələrinə həsr olunub. Bu arxeoloqlar tərəfindən Suriyada arxeoloji missiyanın rəhbəri tərtib edilib və professor ilə tamamlanır. Aşkar olunan Eblanın çar sarayına və e. ə. III

məqalələrindən ibarət tarixi-mədəni qədim şəhər italyalı aşkar edilib. Kitab Paolo Mattie tərəfindən İ.Dyakonovun məqaləsi arxeoloji tapıntılar minilliyə aiddir. Arxeoloji

qazıntılara qədər bu dövr yazısız hesab olunurdu. Lakin sonradan topluda öz əksini tapan materiallar diqqətləri cəlb etdi, çünki bəzi qədim mətnlərdə “Ebla” adı “Armanum” adı ilə paralel çəkilirdi.

Əvvəlcə, P. Qarellinin “Замечания по топонимике из архивов Эблы” məqaləsinə nəzər salmaq (Сб. «Древняя Эбла», под общ. ред. И.М.Дьяконова, М., «Прогресс», 1985). Müəllif yazır ki, “tez-tez adı keçən bir çox məlum qeyd olunan adlar mövcuddur ki, onların eyniləşdirilməsi müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır”. Misal olaraq “Ar-mi”ni şəxs adı kimi qiymətləndirən başqa bir mütəxəssis J.Pettinatonu göstərmək olar. Onun nöqtəyi-nəzərinə görə, bu isim “şəhərdir, hansı ki, bəzi hallarda Ebla şəhərini nəzərdə tutur”.

Bununla belə, müəllif bu izahı haqlı olaraq tənqid edir və vurğulayır ki, əldə edilmiş arxeoloji lövhələrdə toponimlərin müəyyənədicisi olan “ki”-nin varlığından asılı olmayaraq, “ar-mi” sözünün ilk hecasında ikiqat artma baş verir və bununla da “ar-mi – ar-mi” forması yaranır. Müəllif belə fərz edir ki, bu forma məhz “yr” – “şəhər” ifadəsinin cəm sayının isim formasıdır. Qarelli yazır ki, müəllifin yanaşması düzgün deyil, çünki, birincisi, linqvistik cəhətdən “yr”

əsasən toponim kimi istifadə edilən “ar-mi” mənasını verə bilməz, ikincisi «ar»-dan sonra cəm sayı “mi”-nin “ar-mi – ar-mi” şəklində ikiqat artan anomal forması gəlir. Bununla da müəllif güman edir ki, «Ar-mi^{ki} Armi^{ki}» Armiya şəhərinin sakinlərini ifadə edir, yəni armiyalıları.

Bununla yanaşı, Ar-mi şəhərinin harada yerləşməsi barədə suala birbaşa cavab verilmir. Yalnız aydın olan odur ki, Ar-mi Eblaya yaxındır. Müəllif mətnlərdə Ebla və Armi (“Eblaki wa Ar-miki”) adlarının paralel istifadəsini fərqləndirir və bu Naram-Sinin yazılarındakı analogi paralelliyin də izahını zəruri edir: “Ar-ma-namki və Eb-laki” və ya “Ar- ma-nim və Eb-laki”.

Sözlərin sonluğunda fərqlərin olduğu üçün sözlərin kökündəki sonluğun uzadılmasını mümkün hesab edərək (Mari qazıntılarındakı mətnlərində olduğu kimi), biz Ar-ma-num adlı şəhərin Hələb bölgəsində yerləşməsi versiyasını nəzərdən keçiririk.

Müəllif digər mütəxəssislərin, o cümlədən C.Pettinatın qədim mətnlərdə rastlaşan “A-duki” adının Xatti ölkəsini ifadə edən Hattu termini ilə eyniləşdirməni irəli sürən nəzəriyyələri ilə razılaşmır və səbəb kimi o dövrlərdə vahid bir Xatti ölkəsinin olmadığını göstərir, belə ki, əsrlər sonra birləşməni Xett çarı Anitta həyata keçirdi.

Lakin biz müəlliflə tam razı deyilik, çünki ehtimal var ki, söhbət Mesopotamiyadan Fələstinə köç edən İncil xatlarından gedir, Suriya isə onların məskəni sayılır – həm xatların formalaşması dövründə, həm də sonrakı xronoloji mərhələlərində. Mətnlərə əsasən, Mari Eblalılara kömək etmiş çar «Ā-duⁱ»-dan narazı idi və bu, bizim fikrimizcə, mümkündür. Bununla yanaşı, bu iki şəhərin bir-birinə yaxın yerləşməsinə dair fikir də məntiqə uyğundur.

“ARMENIYA” ƏRAZISİNİN HƏQİQİ SAKİNLƏRİ HAQQINDA

Ebla

Mənbə: <https://en.wikipedia.org/wiki/Ebla>

II.2. Adı çəkilən toponimlərin təhlilində İ.Dyakonovun “Значение Эблы для истории и языкознания” məqaləsi vacib rol oynayır. İ.Dyakonov yazır ki, Eblaya “yürüş haqqında” Akkadın Aşağı Mesopotamiya sülaləsinin iki çarı məlumat verir: “Qədim Sarqon” (e.ə. 2316-2261-ci illər) və Naram-Sin (e.ə. 2236-2200-ci illər) və görünür, e.ə. 2225-ci ildə Eblanın sonuncu çarı İbbi Zikirin zamanında “Ebla” və “Armanum” tamamilə dağıldı və Ebla çarlığını süquta yetirdi. Ebla e.ə. təxminən 2000-ci ildə bərpa olundu, İ.Dyakonovun fikrincə, onun əhalisi dəyişdi və burada amorey qərbi-sami və huri dili yayıldı və Ebla II minilliyin birinci yarısında yenidən dağıldı və bir daha bərpa olunmadı. İ.Dyakonov yazır ki, Ebla haqqındakı mətnlərdə söhbət erkən bürünc dövründən, təxminən, e.ə. 2500-2225-ci illərdən gedir, həmin vaxt burada yeni açılmış eblait dilində danışan “fərqli əhali” yaşayırdı.

İ.Dyakonovun fikrincə, amoreylər, hətta hürriilər də, burada sonralar yaşamışlar. Burada İ.Dyakonovun İ.E.Qelbə (G.J.Gelb, “Ebla and the Kish Civilization”, “La Lingua di Ebla”, Napoli, 1981) istinadla bir fikrini xüsusi vurğulamaq yerinə düşərdi: “...Eblait mətnlərinin toponimikası xürrit, şumer və sami mənşəli deyildir (buraya Hind-Avropa dillərini də əlavə edə bilərik), hələlik tamamilə sirr olan daha qədim etnik substratdır”.

Daha sonra İ.Dyakonov yazır ki, “bəzi elmi” dairələrdə Ebla ilə qonşu olan Armanum şəhərinin adı və tez-tez mətnlərdə rast gələn “ar-mi^{ki}” toponimi və ya etnonimi müstəsna marağa səbəb olmuşdur. Və həmin adla burada ermənilərin ulu babalarını görmək mümkün deyilmi? – deyə ümid yaratdı”. İ.Dyakonov inandırıcı arqumentlərlə sübut edir ki, “ermənilərin III minillikdə Suriyada mövcudluğu barədə fərziyyə inandırıcı deyildir”, eblait mətnlərində xatırlanan “ermənilər haqqında mif” isə “İncil şəhərləri haqqındakı mif kimi məhvə məhkumdur”. İlk öncə ona görə ki, “Ebladan olan çoxsaylı şəxsi adlarda, toponimikada erməni, yaxud digər Hind-Avropa linqvistik elementinin olmasına dair heç bir işarə belə yoxdur”. O da bəllidir ki, “ermənilər bütün tarixləri boyu özlərini bu cür adlandırmamışlar”. Pers termini Arminiya, yunan termini Αρμενιοι “şübhəsiz ki, ermənilərin hayk qonşuları tərəfindən onların yaşadıkları cənub ətrafındakı hansısa toponimə görə yaradılmışdır və “bu

toponimin burada daha əvvəllər, erməni etnosunun yaranmasından minilliklər öncə mövcud ola biləcəyini inkar edən səbəb yoxdur, e. ə. III minilliyin qədim Suriya şəhərinin adı ilə e.ə. VI əsrdən bizim eraya qədər yabançı ölkələrin erməni xalqına verdiyi adın oxşarlığı sadəcə bir təsadüfdür.

Öz tərəfimizdən əlavə edək ki, görkəmli alimin hay-erməni dairələrinə bu cür elmi cəhətdən əsaslandırılmış və dəqiq cavabı daha da sərt ola bilərdi, çünki e.ə. VI əsrdən bizim eraya qədər hay-ermənilər yox, toponim olan Armeniya adlanan torpaqlarda yaşayan armeniyalılar erməni adı daşıya bilərdi.

O ki qaldı ar-mi^{ki} etnoniminə, İ.Dyakonovun da qeyd etdiyi kimi, çox ehtimal ki, burada Armanum şəhərinin sakinlərinin adını, yaxud hər kəsə bəlli olan sami etnonimi armi, arami, arammı terminlərini görmək lazımdır, hansılar ki, əvvəllər, yəni II minilliyin sonunda qeydə alınmış müəyyən samilər qrupuna şamil edilən arameylərə aid edilmirdi...

İş burasındadır ki, Arami etnonimi (armi, arami və s. yiyəlik forması) e.ə. II minilliyin əvvəlində amorey şəcərələrində, həmçinin İncilin qədim yəhudilərin, arameylərin və ərəblərin epiteti qismində qeyd edilmişdir və ehtimal ki, ümumiyyətlə, “nomadlar” anlamını daşıyırdı, çünki nə amoreylər, nə yəhudilər, nə də ərəblər müasir elmdə aramey adlandırılan sami dilində danışdılar”.

Professor İ.Dyakonovun fikirləri ilə bütövlükdə razılaşaraq, hesab edirik ki, Arman, Armi adlarının mənşəyi Arameyayaqədərki Aramu termini ilə əlaqəli ola bilər, lakin bu əlaqə mütləq deyildir və bu barədə ətraflı araşdırmalar aparmaq tələb olunur. Üstəlik, professor F.Ağasioğlu (Cəlilovun) “Azər xalqı” adlı elmi işində Arman toponiminin türk xalqlarının onomastikasında geniş istifadəsini sübut edən arqumentlər irəli sürülmüş və bu etnonimin müəllif tərəfindən türk tayfalarına aid etdiyi subarey tayfası “ermənlərin” adı olaraq qəbul edilməsi təklif olunur.

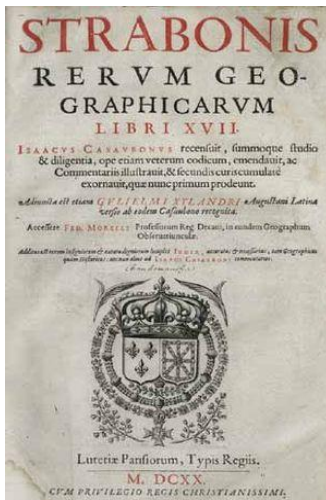
Bununla yanaşı, türk dillərində “meşə-ağac” mənasında günümüzdə də istifadə edilən bu terminin mənşəyinin “arman-orman” sözündən də qaynaqlanması istisna deyil. Bu versiya tarixçi-dilçi E.Əlili tərəfindən və mərhum türk professoru F.Kırzioğlunun bir sıra araşdırmalarında (məsələn, “Türk tarixində Ermenilər” kitabında) Arme / Erme termininin coğrafi anlayış kimi

şərhi verilmişdi. Və nəhayət, dərc etdiyimiz bir sıra araşdırmalarımızda, biz bu terminin Nairi ittifaqından olan turan xatt tayfasına aid olduğunu göstərmişdik. Bu barədə daha sonra deyiləcək.

Beləliklə,

Armeniya / Arminiya və müvafiq olaraq, Armanum və Armi terminlərinin nə müasir ermənilərə, nə samilərə, nə də Hind-avropalılara heç bir aidiyyəti yoxdur.

Və bu bölmənin sonunda professor C.Kempbellin bir maraqlı fikrini sitat gətirmək istərdim: *“Arminiyanın və Persiyanın erkən tarixi turan ənənələri və sənədləri sayəsində əldə edilmişdi. Eyni ilə Radjinin Tarangini tarixinin (“Kaşmir hökmdarlarının tarixi”) böyük bir qismi də məhz turan mənəblərinə əsaslanırdı. Turanlı Kiçik Asiyanın sayəsində nəinki Qərbdə yunan tarixçiləri öz tarixlərini təsəvvür edə bilməmişlər, həmçinin digər tarixçilər də illiriyalıların, etruskların, keltlərin qoruyub saxladığı kitabə ənənələrindən qaynaqlanmışlar. Məhz kelt və skandinav müəlliflərin qoruyub saxladığı ən qədim yazılardakı ənənələr, daha mədəni turan xalqlarının ənənələri ilhaq edilmişdi”* (John Campbell “The Hittites. Their Inscriptions and their History”, 1890, ingilis dilində; tərcümə bizimdir).

II. 3. Tərkibində “arm” olan hər bir terminə əl atan hay-ermənilər təbii ki, Strabonun “Coğrafiya”sında adı hallanan Armen / Armenusdan yan keçə bilməzdilər (burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, erməni tarixçisi S.Ayvazyanın fikrincə, “armatura” sözü də öz tərkibində “arm” birləşməsinə daşıyan bütün terminlər kimi hay-erməni mənşəlidir). Strabonun qeydləri həm də ona görə maraqlıdır ki, Araz çayının etimologiyasına yenidən nəzər salmağa imkan verir. Xatırladaq ki, qızıl axtarışında

olan arqonavtlara Armenin başçılığa ilə fessaliyalıların da qatıldığını təsvir edən yunan mifologiyasını əsas götürərək, Strabon yazırdı: “Rəvayətə görə, Yason fessaliyalı Armenlə Kolxama səyahəti etdiyi zaman, Xəzər dənizinə qədər gedib çıxmışdı, sonralar isə, burada mövcud olan pirlər və abidələrin də sübut etdiyi kimi, İberiyanı, Albaniyanı, həmçinin Armeniyanın və Midiyanın böyük hissəsini ziyarət etdi. **Deyilənə görə, Armen əslən Armeniyadan, Bibeid gölünün yanında, Ferra və Larissanın arasında yerləşən şəhərlərdən birindən idi və guya onun yoldaşları Kalaxanı və Adiabenadan əvvəl Akilisenada və Sisparidada məskən salmışdılar. Armeniyanın adı da Armen ismindən qalmışdır**” (xətt bizimdir). Şübhəsiz ki, Yason və Armen haqqında Strabonun yazdıqları mifoloji əsaslara dayanır, lakin bəzən miflər tarixdə nə vaxtsa baş verən hadisələrin reminissensiyasını, keçmişin izlərini əks etdirir. Göründüyü kimi, Makedoniya dövrünün antik müəllifləri arasında da Armeniya coğrafi adını, fessaliyalı Armenin xatirəsi ilə əlaqəli təsəvvür edənlər var. Demək ki, Armeniya adının yaranmasına görə biz Troyadan əvvəlki dövrün qəhrəmanları olan Yason və Armenə borcluyuq. Mövzunu davam edərək, Strabon Araz çayının etimologiyasını izah edir: “Belə ehtimal var ki, Armen və onun yoldaşları Arazı Peney çayına oxşarlığına görə eyni adla adlandırılıb, axı Peney çayı da Araz adlandırılıb, çünki bu çay Ossa və Olimp dağlarını ayırır və Temney vadisinə axın edir. Bəs bu oxşarlıq nədən ibarətdir? Söhbət ondan gedir ki, qədim Fessaliya pelasqların məskəni olub və bir sıra mənbələrə əsasən, köçəri qəbilə olan pelasqlar turan Xatt qəbilələri ilə əlaqədirlər. Və belə bir ehtimal irəli sürülür ki, etrusqların əslı pelasqlara dayanır. Demək ki, Kiçik Asiyanın Araz çayı və Fessaliyanın Peneyi çayı arasındakı oxşarlıq sadəcə onların adındadır. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, məlum olan tarixi mətnlərdə Araz çayının adının ən qədim mənbəyi e.ə. VIII-VII əsrlərə dayanan Assuriya çarı Sennaxerimin kitabələridir. Bu mətnlərdə qeyd olunur ki, “qələbə qazandıqdan və Babilin fəthindən sonra bu şəhərin sakinlərindən bir qismini Araz çayının sahillərinə köçürdüm”. Araz çayının adı həmin məlumatda “Arakhti” kimi keçir (Austen Layard “Discoveries at Nineven

and Babylon”, N.-Y., 1853). Başqa sözlə desək, Araz hidroniminin adı 2800 il bundan əvvəl qeyd olunmuşdur. Sözügedən çay adlarının oxşarlığına aydınlıq gətirmək, bu oxşarlığın təsadüfi olmadığını anlamaq üçün qədim Fessaliya diyarına qayıtmağımız zəruridir. Araşdırmalarımız onu göstərdi ki, turan mənşəli pelasqların məkanı olan bu torpaqlarda həqiqətən də Armeniya / Ormeniya adlı şəhər var idi və indi Peney adlanan Araz çayı da məhz bu ərazilərdən axırdı. Beləliklə, fessaliyalı Armenin adı Araz çayının da mövcud olduğu Armeniya şəhərinə qoyulmuşdu, Armen və onun yoldaşları Anadolu dağlarından qaynaqlanan çaya da Araz adını vermişlər. Strabonun təsvir etdiyi bu mifoloji süjetdən belə bir açıq-aydın nəticə çıxarmaq olar ki, nə Strabonun özü, nə də ondan sonrakı antik müəlliflər “Armeniya / Arminiya” toponimini nə o dövrün armen (armin) etnosu, nə də indiki hay-erməni etnosu ilə bağlamırdılar.

Və bununla da “Armeniya” coğrafi termininin yaranması və antik mətnlərdə adı getməsi hay-erməni etnosunun və erməni dilinin yaranmasını tarixi səhnədə “Armeniya” coğrafi adının peyda olması ilə əlaqələndirən müasir tarixçilərin mülahizələrini təkzib edir.

Tanınmış rus alimi İ.Dyakonov da hesab edirdi ki, bu mülahizə “*sadələvhdür və təminədicı deyil*” (И.М.Дьяконов «Предыстория армянского народа». Ер., 1968).

“Armeniya” termininin hay-ermənilərə aidiyyəti olmadığı halda, başqa bir sualı cavablandırmaq gərəkir: Nəyə görə Araz / Araks çayı məhz bu cür adlandırılıb və bu hidronimin etimologiyası nədən ibarətdir? İlk öncə onu qeyd etməliyik ki, erkən fessaliyalılar yunan dilində danışmırdılar, hətta ümumiyyətlə, bu dildə Strabonun qeyd etdiyi hidronimin etimologiyasına dəlalət gətirən heç bir söz mövcud deyil. Balkan və Kiçik Asiya xalqlarının bir neçə dilini yaxşı bilən Herodotun fikrincə, fessaliyalılar onun bilmədiyi və hətta “barbar dili” adlandırıdığı pelasq dilində danışdırdılar. “*Pelasqların hansı dildə danışdıqlarını dəqiq deyə bilmərəm. İndiki pelasqlara dair onu deyə bilərəm ki, onlar Tirsəndən şimala doğru yerləşən Kreston şəhərində yaşayırlar (pelasqlar*

bir zamanlar dorialı adlandırılan tayfanın qonşuları idi və indi Fessamiotida adlanan ölkədə məskunlaşdırlar) və sonralar Hellespontda Plakiya və Skillakın təməlini qoyaraq afinalılara qonşu oldular, digər pelasq şəhərləri də var idi ki, sonralar onların adı dəyişdirildi. Və dediklərimdən belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, pelasqlar barbar dilində danışdırlar”.

Beləliklə, Herodot hesab edirdi ki, fessaliyalılar pelasq, yəni ellinlər üçün yad, barbar dilində danışdırlar və pelasq mənşəli olan Yunanıstanın əksər sakini ellinləşmədən öncə öz dillərində ünsiyyət qururdu, Elladanın əvvəlki adı isə Pelasqiya (Herodot I, II). Bu məlumatlar digər qədim yunan müəllifi olan Fukitid (“Tarix”, V ə.) tərəfindən təkrarlanmışdı, Strabon isə öz “Coğrafiya”sında yazırdı ki, pelasqlar Yunanıstanda hökm sürən ən qədim tayfalardan biridir. Strabon onların daim hərəkətdə olduqlarını və tez-tez köç etdiklərini qeyd edirdi. Eyni məlumatı romalı müəllif Plutarx özünün “Сравнительное жизнеописание” kitabında verirdi. Romul pelasqların yerdəyişməsindən yazarkən, qeyd edirdi ki, Romanın əsasını “az qala bütün dünyanı dolaşmış” pelasqlar qoyub. Və nəhayət, bir çox antik müəllif qeyd edirdi ki, ellinlər pelasqları Fessaliyadan sıxışdırıb xaric edəndən sonra, pelasqlar dənizi aşmış, İtaliyaya qədəm qoydular və etrusk xalqını yaratdılar. Bu xalqı romalılar tursk, yunanlar isə turhen adlandırırdı. Yunanıstanda qalmış pelasqlar assimilyasiya oldular. Herodot belə hesab edirdi ki, pelasqların son məkanı Lemnos adası olmuşdur ki, burada onlar e.ə. VI əsrə qədər öz izlərini qorumuşdular. Burada ucalan stelanın üzərindəki pelasq yazıları bu dilin Hind-Avropa mənşəli olduğuna dair təsəvvürləri tamamilən təkzib edir. Mütəxəssislərin fikrincə, bu dilin etnokipr dilinə qohumluğu çatır.

“Qafqaz Albaniyası və Kiçik Asiya Xatları” (Bakı, Müəllif Hüquqları Agentliyi, 2014) əsərinin “Kipr miqrasiyası” bölməsində qeyd etmişdik ki, bizim eradan əvvəl 4-cü minillikdən, 3500 – 2750-ci illərdən bizim eraya qədər bəlli olan Kiprdəki ən qədim məskunlaşma yeri Kittim (Xirokitiya) yerli əhalini özünə tabe edən və kittiya xalqını və ya etnokiprliləri yaratmış Xatlılar tətəfindən məskunlaşdırılmışdır. Sonradan Fələstini ələ keçirən və Xett dövlətinin

dağılmasından sonra “Filimstimlər” (buradan “Fələstin” adı yaranıb) adlanan Axeylər deyirdilər ki, onlar Kittim ölkəsindən (yəni Kipr adasından) və Krit adasından gəlmişlər, finikiyalı tacirlər və dənizçilər də Kipri Kittium adlandırırdılar və Axeylər tərəfindən məhv edilmiş Kittionu bərpa etdilər. Qeyd edək ki, ekspertlərin fikrincə, Kittimin etnokipr dili Xattilərin (Xattili) və etruskların dili ilə oxşar olmuşdur. Bu, bizə belə deməyə əsas verir ki, Turan qəbiləsi olan Xattilər tərəfindən həyata keçirilmiş Kipr miqrasiyasının davamı olan digər miqrasiyalar da olmuşdur və Xattilərin dilinin etnokiprlilərin və ya kittiyalıların, pelasqların və etruskların dili ilə oxşarlığı heç də təsadüfi deyildir. Bu, Alban tarixinin müəllifi Kalankatuklu Musanın özü tərəfindən də təsdiq edilir: “... Onlardan, kittiyalılarından – Yafətin oğullarından ayrıldılar və kiprlilərin bütperəst adasına getdilər, kittiyalıların şimal ölkələrində yaşayan həm qəbilələri, onlardan isə aluanlar törəmişlər” (Kitab 1, Fəsil 2). “Qafqaz Albaniyası və Kiçik Asiya Xattları” əsərində xatt-turanlıların mənşəyi və onların dilinin ümumiyyətlə Turan dilinə, o cümlədən də prototürk dilinə yaxın olmasına dair faktlar göstərilir. Xattilərin – kittiyalıların – pelasqların – etruskların əlaqələri haqqında deyilənləri davam etdirərək, prof. C. Kempbell xattilərin-xetlərin tarixi barədə mülahizələri ilə tanış olaq (“The Hittites. Their Inscriptions and their History”, Montreal, Toronto, 1890).

C.Kempbell qeyd edir ki, Etrusk yazıları olan Umbrian tabletlərində ehtimal edilir ki, etrusklar üç hissədən ibarət olmuşlar: Tusker, Naharser və Japusser. Tusker və ya Tuskidən olanlar qərbdə təmsil olunmuşdular və onlar assuriyalılar tərəfindən göstərilən Tuschadakı Xatti xalqından gəlmişlər. Naharser və ya Naharci elə (Xatt) Nairisi və ya Mesopotamiyadan olan Naharinadır və onlar Qərbə - Basklar ölkəsinə köç edərək, Navarra (Navaranlar) adı aldılar.

Nəhayət, şərqdə yerləşmiş Japusser yaxud Japussi, Xupuscia / Hupusciadan olan insanları yunanlar Thapsacus adlandırırdılar və onlar da Nairi qəbiləsinin nəsil budağından biri olmuşdur (Nairi haqqında daha ətraflı K.İmanovun “Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməni saxtakarlıqlarını ifşa edir və ya digər xalqların siyasi tarixini, tarixi coğrafiyasını və mədəniyyətini özününküləşdirməklə hay-erməni qədimliyinin qurulma cəhdləri”, Bakı, 2017,

2018, Müəllif Hüquqları Agentliyi (rus dilinə tərcümədə «Древние тексты и классические источники разоблачают армянские фальсификации») kitabında daha ətraflı tanış olmaq olar.

Armenusun, hansının ki dilində onun qəbilə üzvləri danışmışlar, mənşəyi haqqında məsələni və bu qəbilənin yaranmasını araşdırandan sonra, biz Armenus və onun yoldaşlarının müəyyən etdiyi Araz adının mənası haqqında suala cavab verməyə çalışacağıq. Bizə tam aydındır ki, Araz adı qeyri-yunan mənşəlidir, lakin Yunanıstanın ilkin sakinləri olan Turan qəbiləsi Xattilərə gedib çıxan pelasqlara məxsusdur. Çay ona görə belə adlanır ki, müəyyən əraziləri ayırır (qoparır) və ya bölür. Şimali Yunanıstanın şərqi yarıda yerləşən Fessaliya öz-özlüyündə topoqrafik cəhətdən dağlıq silsilələrlə ayrılmış bir sıra dərin vadilərdən ibarətdir, Peney (Olimp şəhərinin cənubundakı müasir Pinos) isə Pindanın yuxarı hissəsindən başlayaraq vilayəti 2 hissəyə kəsmişdir.

Peney, o həm də Arazdır, bölmə xətti funksiyasına malik olaraq, qədim zamanlarda elə tarixi Fessaliyanı iki hissəyə bölən bir sərhəd xətti olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün də Araz sərhədayırıcı çaydır, qədim dövrlərdə isə bəzi tarixçilərə görə, Volqa çayı Araz adı altında Skif ərazisini Sarmatiyadan ayırmışdır. Bir sözlə, qədim dövrdə “Araz” termini “bölücü, sərhədayırıcı çay” kimi şərh edilirdi. Strabon da məhz terminin bu etimoloji yükünü xatırladır.

Azərbaycan tarixşünas-lingvisti Elşad Əlili ilk dəfə Araz adının “ayırıcı, ara” kimi etimologiyasını araşdırdı və bu sözün prototürk köklərini axtarmağın zəruriliyi barədə təklif irəli sürdü. Həqiqətən, əgər biz türk dilinin leksikasına əməl etsək, azərbaycanlılar üçün tamamilə aydındır ki, “ara” sözü “boşluq, bir hissə və ya nəyinsə arasında məkanı” bildirir.

Qədim türk dilində “ar» feli “bölmək, ayırmaq” (yeri gəlmişkən, “aritməg” felindən törəyən “ari” sözü “ayırmaq, təmizləmək”, misal üçün, “düyü arıtmaq”, yəni düyünü lazımsız qatışıqlardan ayırmaq və təmizləmək) mənasını verir. “Arv” feli türk dilinin aglütinativ təbiətinə görə kök kimi bir çox törəmə sözlərə malikdir. Məsələn, “aralamaq”, kəsmək və ya “davamı var” kimi tərcümə olunan, məzmunca isə “ayrı-ayrı hissələr” mənasını ifadə edən “ardı var” söz birləşməsi.

Elə qədim türk termini olan “araqı”, yəni “aralıqda yerləşən” («Qədim Türk Lüğəti», SSRİ Elmlər Akademiyası, 1969) sözü də “aqa” – “ara” (aralıq) sözündən törəmiş sözdür, bunu Araz çayının etimologiyasını “sərhəd çayı” kimi şərh edən Strabon da təsdiqləyir. Belə alınır ki, Armenin ana dili türk və ya prototürk dili ilə qohumdur, ona görə ki, bu gün də bütün türk dillərində və dialektlərində “ara” sözü «arasında» sözləri vardır.

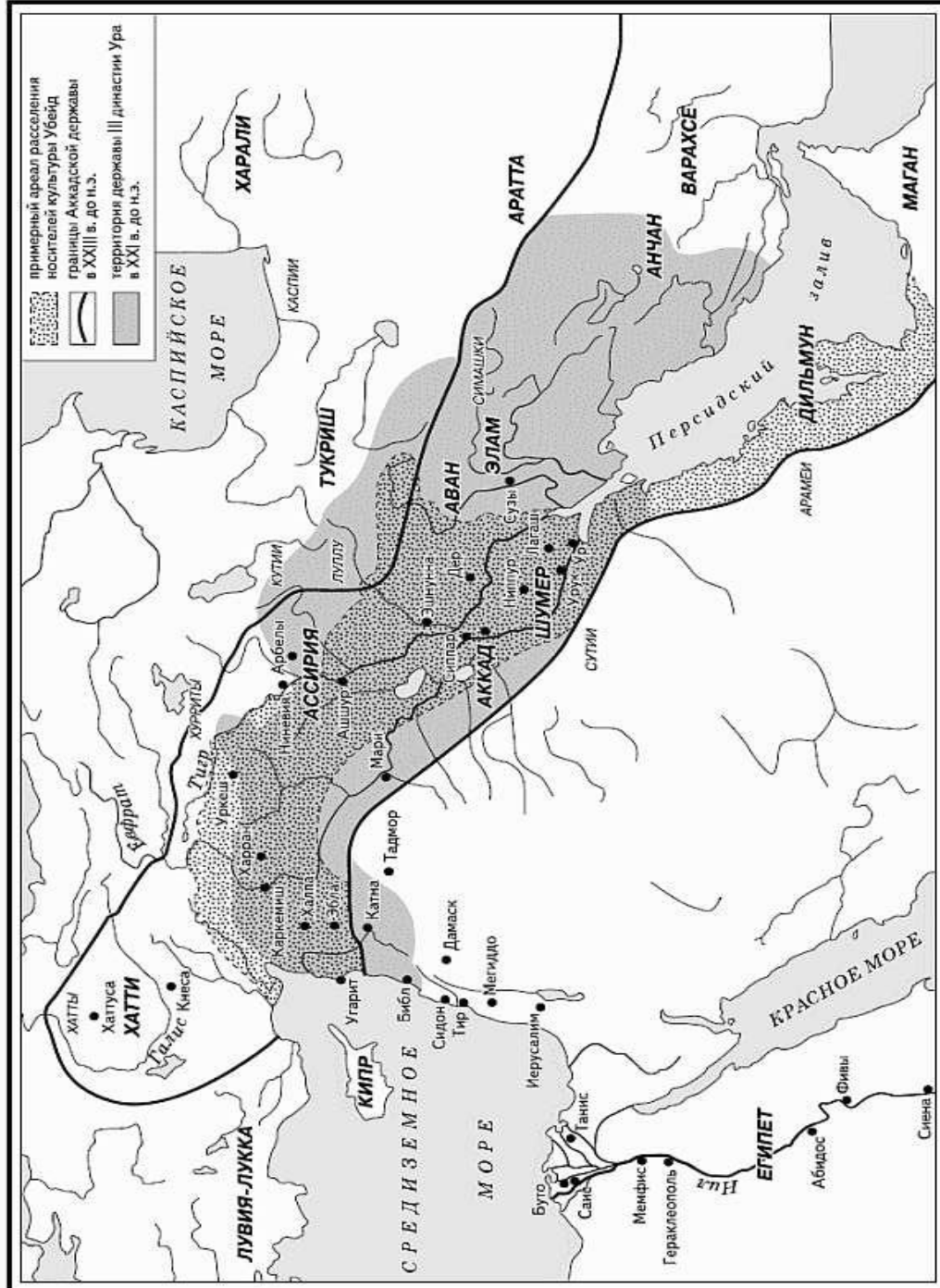
Fikrimizcə, bu təbiidir, çünki Xatti – turanlıların nəslindən olan pelasqların dili, təbii ki, Turan köklərinə malik olmuşdur. Bu da vacibdir ki, Turan, türk dillərindən başqa bütün qədim dillərdən yalnız etrusk dilində “ar” felinə oxşar “ars” – “itələmək, ayırmaq” sözü olmuşdur (Paolo Agostino’s “Etruscan Glossary”). Bu da təsadüfi deyildir, çünki etruskların özləri əslində Yunanıstandan İtaliyaya köç etmiş pelasqlar olmuşlar.

Yeri gəlmişkən, artıq etruskların ölü olan qədim dili Türk dili ilə çoxlu paralellərə malikdir və bununla bağlı bir çox xarici və yerli nəşrlər vardır. Həmçinin qeyd edək ki, romalı tarixçi Appian “Mitridat müharibələri” əsərində “Araz” çayının adını türk sifəti “Araqı”yə daha yaxın olan «Arake» şəklində göstərir. Türk dilinin fonologiya qanununa əsasən, sözün sonunda gələn “q” kar samitinin sonradan “d” və “z” ilə əvəzlənməsini nəzərə alsaq, bugünkü “Araz” adı olduqca aydın olur.

Bu materialı yekunlaşdıraraq təsdiqləyirik ki, Armen və onun yoldaşları turanlıların, prototürklərin pelasq dilində danışmışlar və istər “Armen”, istərsə də “Araz” adı prototürk, Turan köklərinə aiddir, deməli, ən azı təxminən 3 min il əvvəl bölgədə prototürk turan dilinin daşıyıcıları olmuşlar.

Və yenidən, yekun olaraq daha əvvəl sitat gətirdiyimiz qaynaqdan professor C.Kempbellin maraqlı bir fikrini misal gətirək. C.Kempbell yazırdı ki, *“Turanlar Kiçik Asiya torpaqlarındakı Arianların və Samilərin sələfləri olmuşlar... və buna görə də Turan imperiyasının sərhədləri daxilində şəxsi adlar, coğrafi və ya mifoloji adlar da daxil olmaqla, ən qədim terminlərin etimologiyasını onların nümayəndələrinin dilində axtarılmasına haqq qazandırır”*.

Е.э. III minillikdə Yaxın Şərq

Mənbə: M.D.Buxarin, i.A.Ladimin, B.S.Lyapustin, A.A.Nemirovski «Qədim Şərq tarixi»

III. “ARMENIYA / ARMINIYA” TERMINİNİN MƏNŞƏYİ HAQQINDA

«Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməni saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir» (Bakı, 2017, 2018, MHA) adlı tədqiqatımızın “Armeniya / Arminiya adının mənşəyi” bölməsində və daha əvvəlki əsərlərdə tezis şəklində bu terminin etimologiyası haqqında mülahizələr söylənmişdir. Xüsusilə vurğulanmışdır ki, bununla bağlı nöqteyi-nəzərlərdən heç biri müasir hay-ermənilərə aid deyildir.

Əlbəttə, M.Xorenskinin saxtalaşdırdığı İncillin erməni versiyasına əsaslanan yalançı hay-erməni tezisini və Armen, Aram tipli adları Haykın mənşəyinə bağlayan Armen, Aramenak, Aram və başqa bu kimi fantomların «yaradılmasını» istisna etməklə.

Armeniya / Arminiya coğrafi termininin mənşəyi bir toponim və xoronim kimi şərh edilərək göstərilmişdir ki, o, «yuxarı», «yüksək torpaq – ölkə» mənasında istifadə edilmiş və «Urartu» adının sinonimi kimi işlədilmişdir (çar Darinin Behistan / Bisitun yazıları, e.ə 520-ci ildən b.e. qədər), Urartu yazılarında isə (e.ə. VII əsr) «Armé» termini Fərat və Dəclə çaylarının yuxarı axarında yerləşən «şərq vilayətini» bildirmişdir.

Qədim ivrit mətnlərində, həmçinin Assuriya mixi yazılarında, qədim fars və qədim yunan mənbələrində Urartu adının semantikasi «yuxarı», «yüksək», «yüksəklik», «yuxarı torpaq», «dağlıq ərazi» və s. mənalarda işlənmişdir. Herodot zamanında, Əhəmənilər hökmranlığı dövründə bu coğrafi termin inzibati, xristianlıq dövründə isə konfessional əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Təsadüfi deyil ki, Strabon öz “Coğrafiya”sında «Armi / Arim»ini Kilikiyada yerləşdirmişdir, müasir Türkiyənin Karaman vilayətində isə Ermenak şəhəri mövcuddur. «Armini» termininin mənşəyi haqqında biz onun etnonim olması barədə də danışmışdıq və xüsusən Kalisfen və Pindar kimi qədim müəlliflər Kalik dağında Kilikiyada yaşamış «Arim»lər qəbiləsi barəsində, bununla əlaqədar qonşu dağların da «Arim» adını daşdığını xatırlatmışdıq. Professor C.Kempbellə istinad edilərək, göstərilmişdi ki, «Armini» adının kökü Arima / Arimi / Erme (Yunan dilində Arimai) qəbiləsinin adına gedib çıxır və bu qəbilə İncildə

Ashteroth (Ashashtari) adlandırılan qədim turanlıların törəmələri Xattilərin «Nairi xalqlarının» tərkibinə daxil olmuşlar. Məhz qədim misirlilər onları mesopotamiyalı «Naharain»lər, ivrit mətnləri - Aram naharaim, assuriyalılar – Nairi, Herodot isə onları Sak hesab etmiş və Neuri (Nevri) adlandırmışdır.

Bununla yanaşı, istisna deyil ki, bəzi xarici tədqiqatçılar, o cümlədən Sent Martin (St-Martin) «Armini» terminini Strabonun ermənilərin arameylərə, suriyalılara və ərəblərə qohum olmasını ehtimal etməsi səbəbi ilə «Aram» sözü ilə bağlayırdılar. İ.Dyakonov, İ.Şopen, N.Adonts, N.Eminin fikirlərinə istinad edərək, biz göstərmişdik ki, bu halda söhbət Arminiya sakinləri – ermənilər haqqında deyil, hay-ermənilər haqqında gedə bilər. Lakin Aram arameylərin sami nəslinin başçısı olmuşdur və onların dili Yaxın Şərq və Mesopotamiya xalqları arasında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilmiş, Yeni və Əhdi Ətiqlərin dili olmuş, Aram adı isə «Hay xalqı» naminə ona təriflər yağdıran M.Xorenski tərəfindən hay-ermənilərin tarixinə «daxil edilmişdir». M.Xorenskinin bu «yeniliyi» ona gətirib çıxardı ki, hind-avropalı hay-ermənilər eyni zamanda nəinki Arminiyanın qədim əhalisi, eləcə də tamamilə başqa mənşəli bir xalq, həm də sami-arameylər olmaq istədilər.

Bu qısa girişdən sonra biz «Armeniya / Arminiya» termininin mənşəyi haqqında versiyalar barədə daha ətraflı məlumat verəcəyik. İncili təftiş etməklə (Hayk, Armen, Armenak və s.) yerdəyişməyə əsaslanan hay-erməni tezislərini diqqətə almamaq şərti ilə Arminiya / Erməniyyə termininin bir çox versiyası mövcuddur. Bu versiyalar fərqli olsa da, onların hamısı Armeniyanın hay mənşəli olduğunu tamamilə istisna edir.

Beləliklə:

1. Bir çox hallarda rus tədqiqatçısı İ.Şopenin araşdırmalarına uyğun olan professor F.Kırzioğlunun “yüksək ölkə” mənasında coğrafi ərazi anlamına gələn versiyası;

2. “Ərmən” terminini prototürk qəbiləsi olan subareylərin adı kimi göstərən professor F.Ağasıoğlu (Cəlilovun) versiyası;

3. Bir çox hallarda kanadalı professor C.Kempbellin mövqeyi ilə səsleşən, qədim Xatt mənşəli Nairi qəbilə birləşməsindən olan Armi / Arme / Erme

tayfasının adını nəzərdə tutan, həmçinin Kilikiya ərazisində “Arima” yer adına əsaslanan bizim versiyamız;

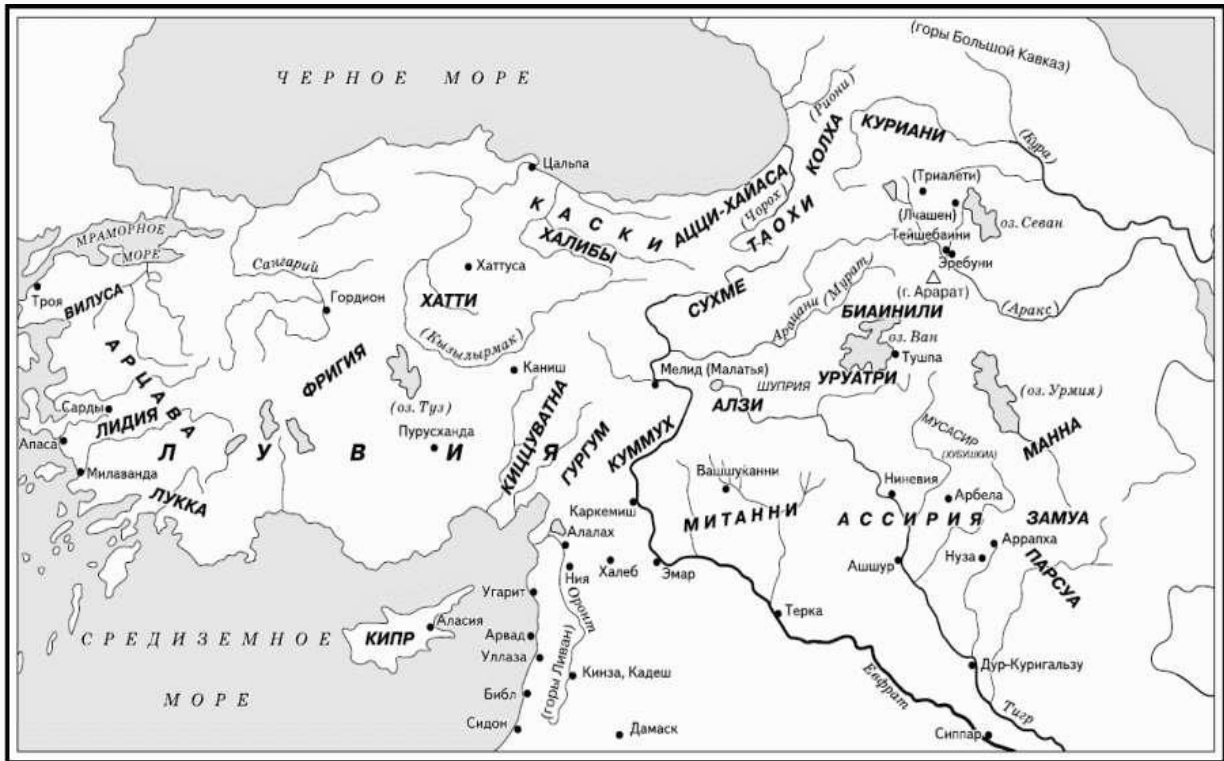
4. E.Əlilinin “meşə, ağac” anlamına gələn türk termini orman / arman versiyası.

Bu versiyaları şərti olaraq bir sıra kateqoriyalara ayırmaq olar: toponimik, etnonimik, qarışıq (toponimik-etnonimik) və linqvistik. Biz professor F.Kırzioğlunun daha ətraflı toponimik versiyasından başlayacağıq.

III.1. Hər şeydən öncə, «Armeniya / Arminiya» tarixi termininin hansı semantik məna daşdığını anlamaq üçün, bu terminin tətbiq olunduğu coğrafi məkanı təsvir etmək lazımdır. Ümumiyyətlə, bu torpaqlar Şərqi Anadoluya aiddir və bu barədə Qars sakini tanınmış tarixçi Fəxrəddin Kırzioğlunun 1995-ci ildə Ankarada nəşr olunmuş son (şərik) əsərlərindən biri olan «Türk Tarixində Ermenilər» əsərində verdiyi xarakteristikaya nəzər yetirək.

Şimalda Qafqaz silsiləsi və Qara dəniz, cənubda Qırmızı Özen, Kərkük və Suriyada olan Sincar dağı, qərbdə – Malatya-Şukurov və Asiya İrmağı ilə əhatə olunan, şərqdə isə Xəzər dənizinə qədər olan torpaqlar onunla diqqət çəkirdilər ki, buradakı çaylar dörd dənizə tökülürdü. Məhz bu səbəbdən həmin torpaqlar qədim dövrlərdən müxtəlif dillərdə «yuxarı-ellər» və ya «Yüksək ölkə», yəni suyun axıb gəldiyi torpaq adlandırılmışdır. Hələ e.ə. 1280-ci ildə assuriyalılar Van gölünün ətraf ərazisi daxil olmaqla, Böyük Zabanın şimalında və Dəclənin yuxarı hissələrində olan torpaqları öz sami dillərindəki mixi yazılarında Uru (yüksək) - Atru (ölkə) kimi təsvir edirdilər. Bu da qısaldılmış formada Ur-Artu kimi təqdim olunurdu.

Anadolu və Armeniyanın dağlıq hissəsi

Mənbə: M.D.Buxarin, İ.A.Ladinin, B.S.Lyapustin, A.A.Nemirovski
«Qədim Şərq tarixi»

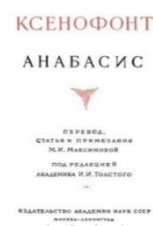
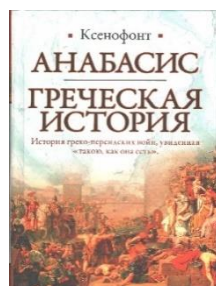
Assuriyaya su gətirən torpağı, Nairi adını, yəni Nehirlər (Irmaklar) və ya “çay, su”, coğrafi termin kimi istifadə etdikləri yazı da məhz assuriyalılara məxsusdur (Sonralar onlar Nairiyə başqa, yəni «düşmən» mənası verməyə başladılar). Bu barədə türkiyəli professor Şəmsəddin Günaltay (Ş.Günaltay «Yaxın Şərq II Anadolu», Ankara, 1946) yazmışdı. Bu torpaqlara işarə edən və İncilin erkən versiyalarında Yaradılış (Genezis VIII, 4) hissəsində yer tutan saitlərsiz «R-R-T» adı, İncilin sonrakı redaksiyalarında səsləndirilmiş, yəni saitlər əlavə olunmaqla «Ararat dağı» və ya «Ararat torpaqları» (Nuhun gəmisinin dayandığı yer) kimi təqdim edilmişdi.

E.ə. I minillikdə cənub çöllərindən gəlmiş və Diyarbəkir torpaqlarında yerləşmiş sami-arameylər Dəclənin yuxarı şimal torpaqlarını öz dillərində «Ar-Mina» / Har-Mina / Har-Min-yab kimi adlandırmağa başladılar, bu da

məzmunca «yuxarı torpaq / ölkə» (burada «Ar» = «yüksək, yuxarı», «Mina» isə = «torpaq, ölkə») deməkdir. Bu termin öz hökmranlığı dövründə “mənimsənilmiş”, Dəclənin mənbəyində və Fəratın yuxarılarında yaşamış xalqlara tətbiq olunan aramey danışiq dili qismində farslara qismət oldu. Bu da çar I Daranın e.ə. 515-ci ildən b.e. qədər Behistun (Bisütun) qaya yazılarında bu torpaqları Ar-Mina və Ar-Minia (coğrafi cəhətdən indiki Elazığ-Tunceli bölməsi) formasında xatırlamağa əsas verdi. Bunu erməni katolik rahib-tarixçi Cozef Sandalqyanın «Histoire Documentaire de l'Armenie des Ages du Paganisme» adlı kitabında, (Roma,1917-ci il, həmçinin fransız tarixçisi Rene Grousset «Histoire de l'Armenie (des 1071)» adlı kitabında Paris, 1947 (hər iki kitab fransız dilində) belə qeyd etmişdir. Sonralar Qərbi Anadolunun sakinləri, ionlar (qədim yunanlar) Gekatey Miletski (e.ə. 549-486-cu illər) və Herodot (e.ə. 484-425-ci illər), farslardan sami coğrafi adını (Armini, Arminia) götürərək, «Armenya» (“yuxarı torpaq, ölkə”) terminini öz əsərlərində istifadə etdilər, bu yerlərin sakinlərini isə «Armenioi» (Armenlər) adlandırırdılar. Və bu, sonrakı Yunan və Roma mənbələrində bir ənənəyə çevrildi.

Yuxarıdakılardan belə nəticə alınır ki, «Yuxarı Ellər / Yüksək, Yuxarı torpaq, ölkə», «Urartu», «Ar-mina / Ar-Miniya», «Armeniya» terminləri coğrafi cəhətdən təxminən oxşar ərazini əks etdirərək, həm də müəyyən bir semantik kimliyə malikdir, çünki fərqli dillərdə eyni mənanı daşıyır.

Qeyd edək ki, Herodot Qalisin şərqini (Kızılırmak) “Yuxarı Asiya” adlandırırdı, ona qədər və sonralar isə, o cümlədən İstanbulun fəth olunmasının (1453) şahidi vizantiyalı Kristobul da eyni fikirdə olmuşdur və eləcə də Ksenofonun «Anabasis» əsərində də on minlərin yürüşü “Yuxarı Ellərə” (yuxarı torpaqlara) bir yürüş kimi başa düşülmüşdür.

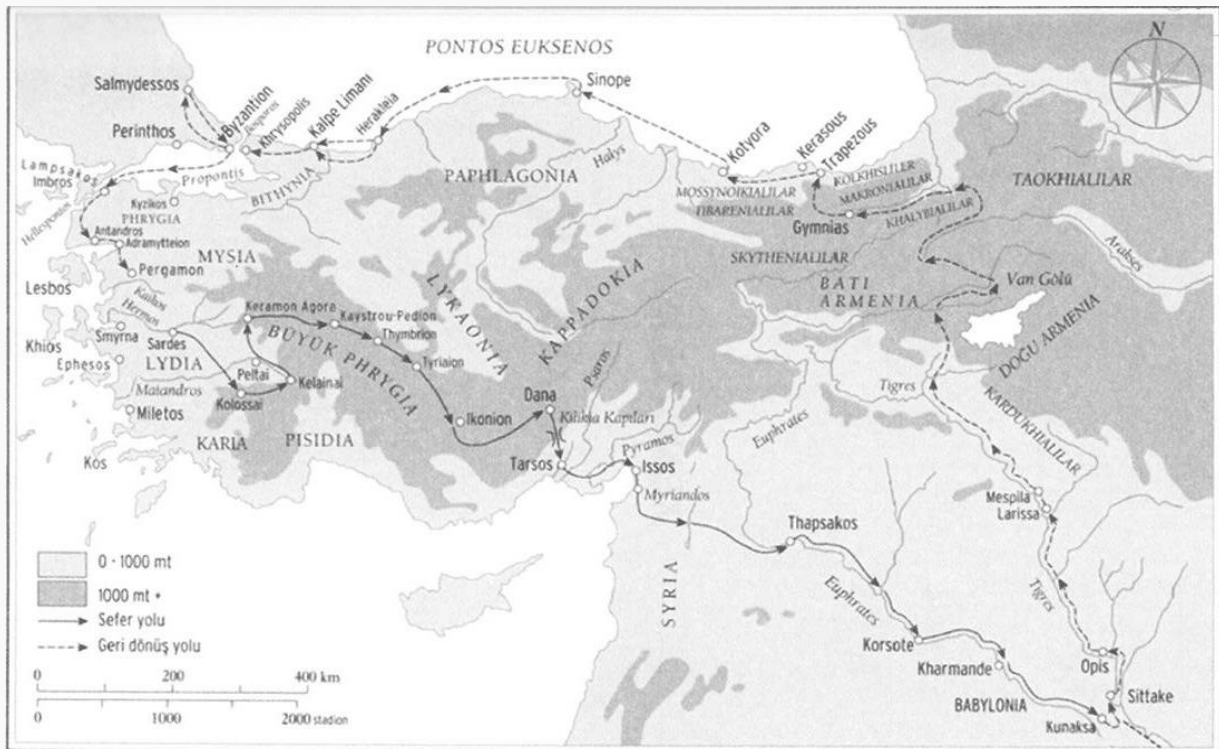

“ARMENIYA” ƏRAZİSİNİN HƏQİQİ SAKİNLƏRİ HAQQINDA

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, «Armeniya» coğrafi termin olaraq həm də müəyyən tarixi aralıqlarda həm inzibati, həm də sakinlərin konfessional aidyyətinin bölgüsü mənasını vermişdir. Qrbarın bilicisi olan akademik Nikolay Marr “Armenya / Ermeni” termininin mənşəyini 451-ci ildə Xalkidon yığıncağından sonra xristianların donuz əti istehlak edən, bu heyvanları saxlayan və qadağan olunduğu ortodokslar (pravoslavlar) və qriqorianlar olmaqla, bölünməsi ilə izah etmişdir, daha doğrusu, o hesab edirdi ki, bu termin coğrafi mənada yox, etnik mənada istifadə olunur, armenilər isə elə “Armenya / Erməni (Ermenli)” coğrafi termininin sakinlərini nəzərdə tutaraq, anadolulular, balkanlılar, qafqazlılar, suriyalılar mənasını ifadə etmişdir. Deməyə ehtiyac yoxdur ki, indiki ermənilər əvvəllərdə olduğu kimi, özlərini haylar, öz ölkələrini isə Hayastan adlandırırlar.

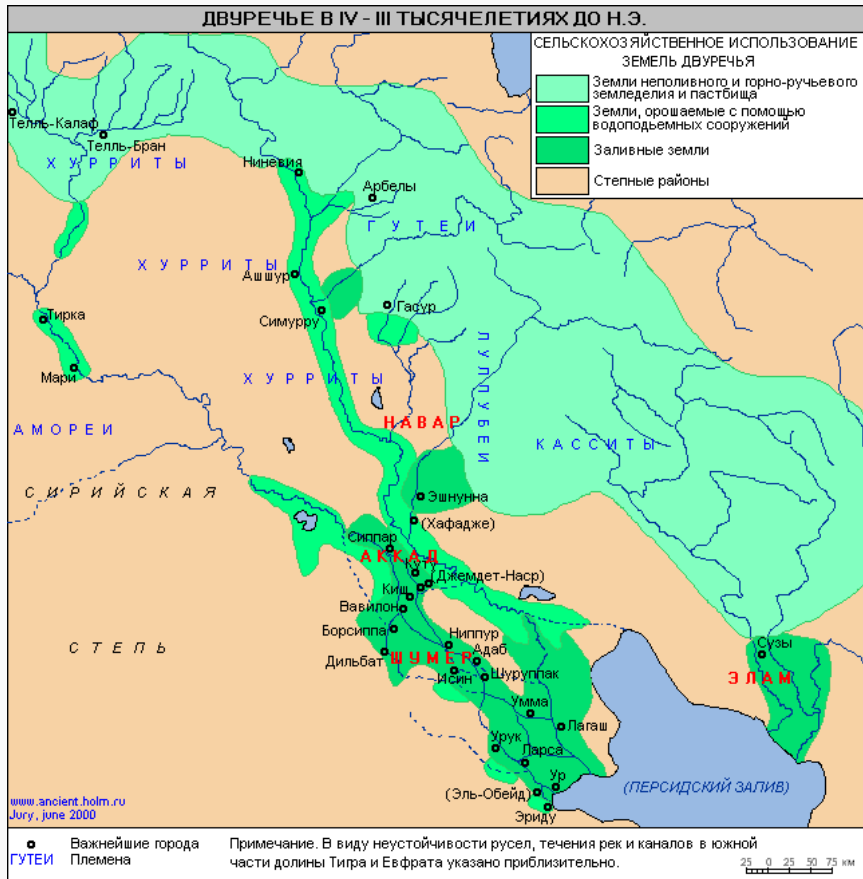
Onminlərin keçdiyi yol

E.ə. IV ə. bölgədən keçən Ksenofonun izlədiyi yol

Fəxrəddin Kırzioğlu erməni mənbəyi olan Qrant Andreasyana istinadən, yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərində tamamilə düzgün vurğulayır ki, haylar «Armenian / Ermeni» adını çox sonralar və təsadüfi olmadan mənimsəmişlər, belə ki, Axlantlı Qriqor kimi erməni-qriqorian rahiblər Teymurdan bəhs edərkən (1393-cü ilin hadisələri) Şərqi Anadolunu «Yuxarı ölkə», yaxud Kemahlı Qriqor (Erzincanın qərbi) Cəlairləri xatırladaraq, bu torpaqları “Yuxarı əyalətlər” adlandırır. Bu torpaqların sakinləri haqqında danışan F.Kırzioğlu qeyd edir ki, Yuxarı Ellərdə (Urartu / Armenya) və ondan cənubda şumerlər ilə qohum olan Subarlar məskunlaşmışdılar. E.ə III minilliyə aid Şumer-Akkad mətnlərindən irəli gələn məlumata əsasən, Subarlar sami və ya ari dillərinə aid olmayan aqlütinativ xarakter daşıyan dildə danışmışdılar. Subaru adı “Sub-Aru” deməkdir (burada “Su” Dəclə və Fərat çaylarını + “Aru” isə “ara”, (“ikisinin arası”) mənasını verir) və bu semantika “Mesopotamiya”, yəni “Çaylararası” termininə uyğundur.

Е.э. IV – III minilliklərdə Çaylararası

Mənbə: http://xn--c1acc6aafa1c.xn--p1ai/?page_id=17045

F.Kırzioğluya görə, onların şimal qonşusu, hətta ehtimal var ki, şimal qolunu qədim hürrilər təşkil edirdi və onların paytaxtı e.ə 2350-ci ilə qədər indiki Urfanın yerində olan şəhər idi. Hürriləri Kharri kimi tanımışdılar, qədim misirlilər onları Kharru, yəhudilər İncildə olduğu kimi Hor (Horit, sonluqdakı “t” cəm halı bildirir) adlandırırdılar. E.ə. XVIII-XVI əsrlərdə hürrilər Hələbdə və Şimali Suriyada hökmranlıq edirdilər.

Xett dövlətinin paytaxtı Hattuşda (Boğazgöy), Kərkükün Mari və Tel-Amarna rayonlarındakı qazıntılar hürrilərin dilinin aqlütinativ olduğunu göstərdi və alman filoloqu E.Forrer buna əsaslanaraq, onların dilinin turan mənşəli, daha dəqiq desək, türkaid tipli dillər qrupuna aid olduğu barədə fikir irəli sürdü. Onların həyat təzi və atçılıqla məşğul olmaları da hürrilərin turan mənşəli olduğuna dair əlavə əsaslar verdi. F.Kırzioğlunun fikrincə, Urartulular (Yuxarı Ellilər) əsasən Hürrilərin törəmələridirlər və ural-altay dil qrupuna oxşar olan öz aqlütinativ dillərindən istifadə edirdilər .

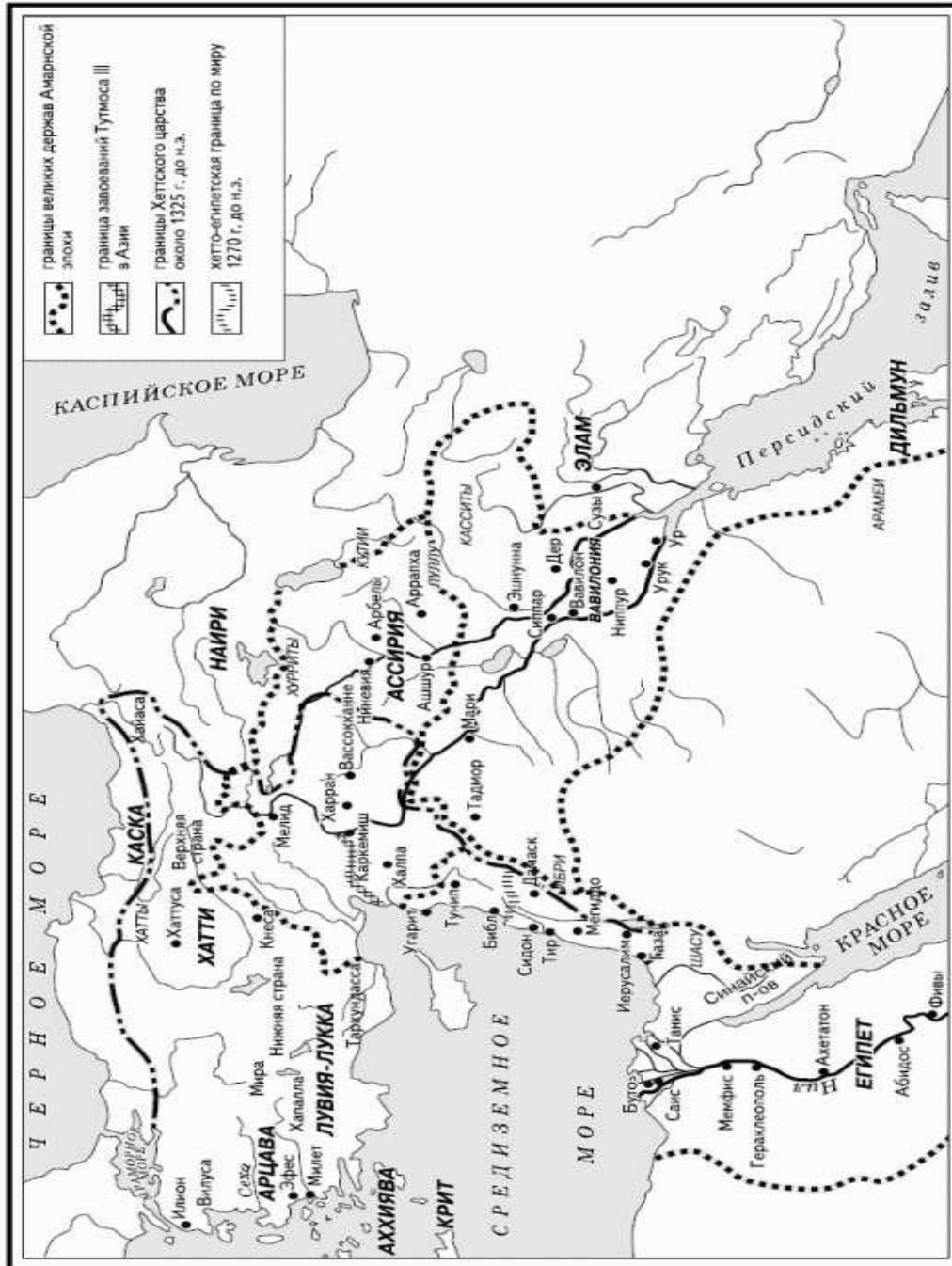
Sonrakı mərhələdə bu torpaqlarda kimmerlər yaşamışlar, F.Kırzioğlunun yazdığı kimi, bir çox tədqiqatçılar onları prototürk kimi qəbul edirdi, hansılar ki, Volqa və Karpat arasındakı geniş ərazidə, Qafqazın cənubunda və Don çayı ətrafında, Qara dəniz sahillərində yaşayırdılar və e.ə 2002-800-cü illər ərzində atçılıq və kurqan mədəniyyətinin daşıyıcıları idilər. Onları kimmerlərin etnik qohumu olan və oxşar həyat təzi keçirən Saklar (skiflər) əvəz etdilər. Bunun nəticəsində Saklara tabe olmaq istəməyən qərbi kimmerlərin böyük bir hissəsi öz yaşayış yerlərini tərk edərək Balkanlara və Mərkəzi Avropaya getdilər, şərq kimmerlərin bir qismi isə Kür-Araz və Çorux çayı sahillərindən Anadoluya yayıldılar.

Homer e.ə. 750-ci ildə bu tayfaları Qara Dənizin şimal sahillərindəki Kimmerioi (kimmerlilər), ölkəni isə “Qaranlıqlar ölkəsi” adlandırırdı, bir çox yunan mənbələri də bu adı istifadə edirdilər.

Saklar tərəfindən təqib olunan kimmerlərin şərq qanadı, Qafqaz dağlarını aşaraq, Kürün üst tərəfindən Urartu ərazisinə daxil olmuşdu. Onlara qarşı çıxan Urartu hökmdarı I Rusa (Rusa=Ursa e.ə. 735-713-cü illər) məğlub olmuş və xəncərlə intihar etmişdi.

“ARMENIYA” ƏRAZISİNİN HƏQIQI SAKİNLƏRİ HAQQINDA

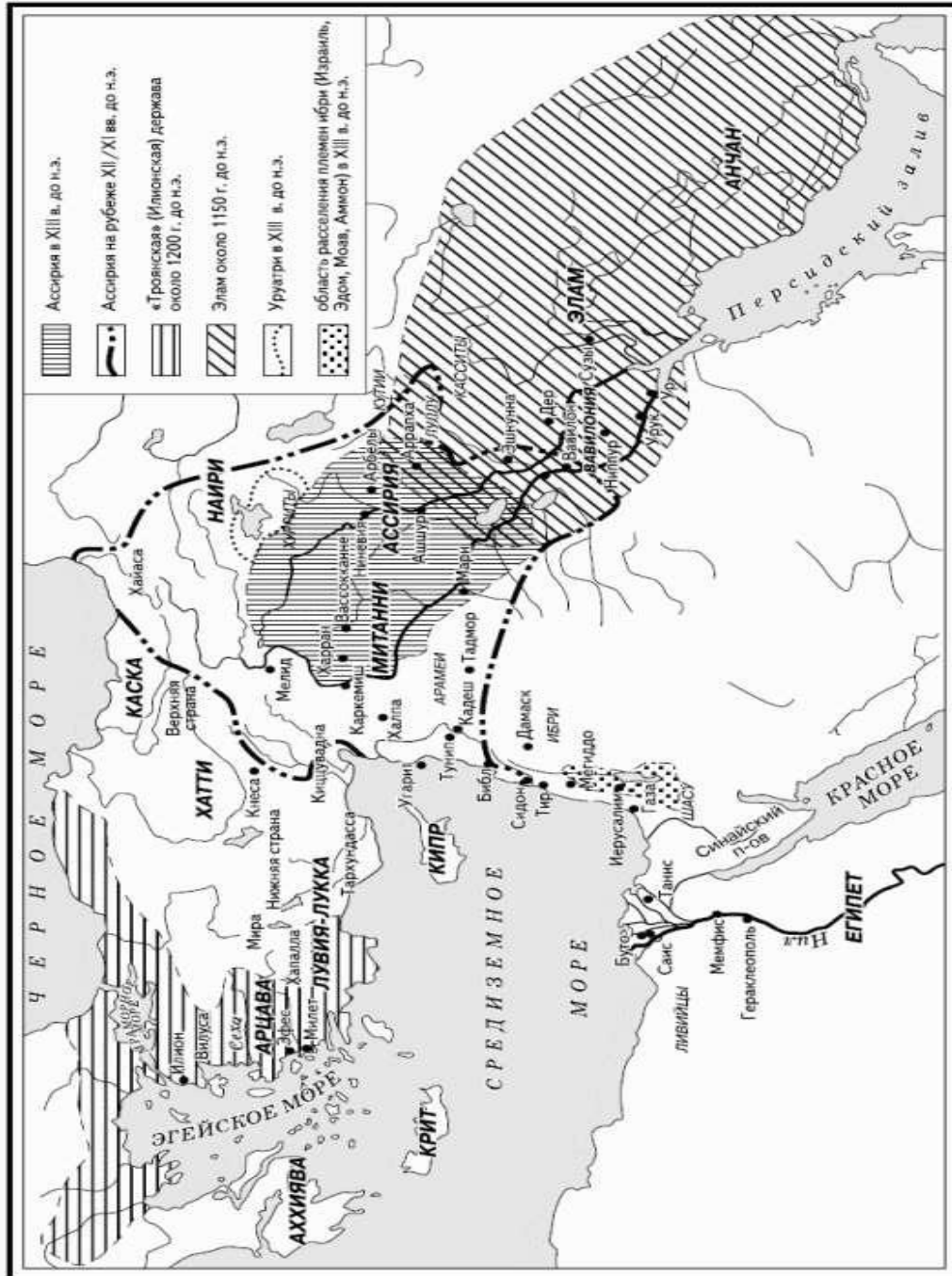
Е.э. II minilliyin 3-cü yarısında Yaxın Şərq

Mənbə: M.D.Buxarin, i.A.Ladinin, B.S.Lyapustin, A.A.Nemirovski «Qədim Şərq tarixi»

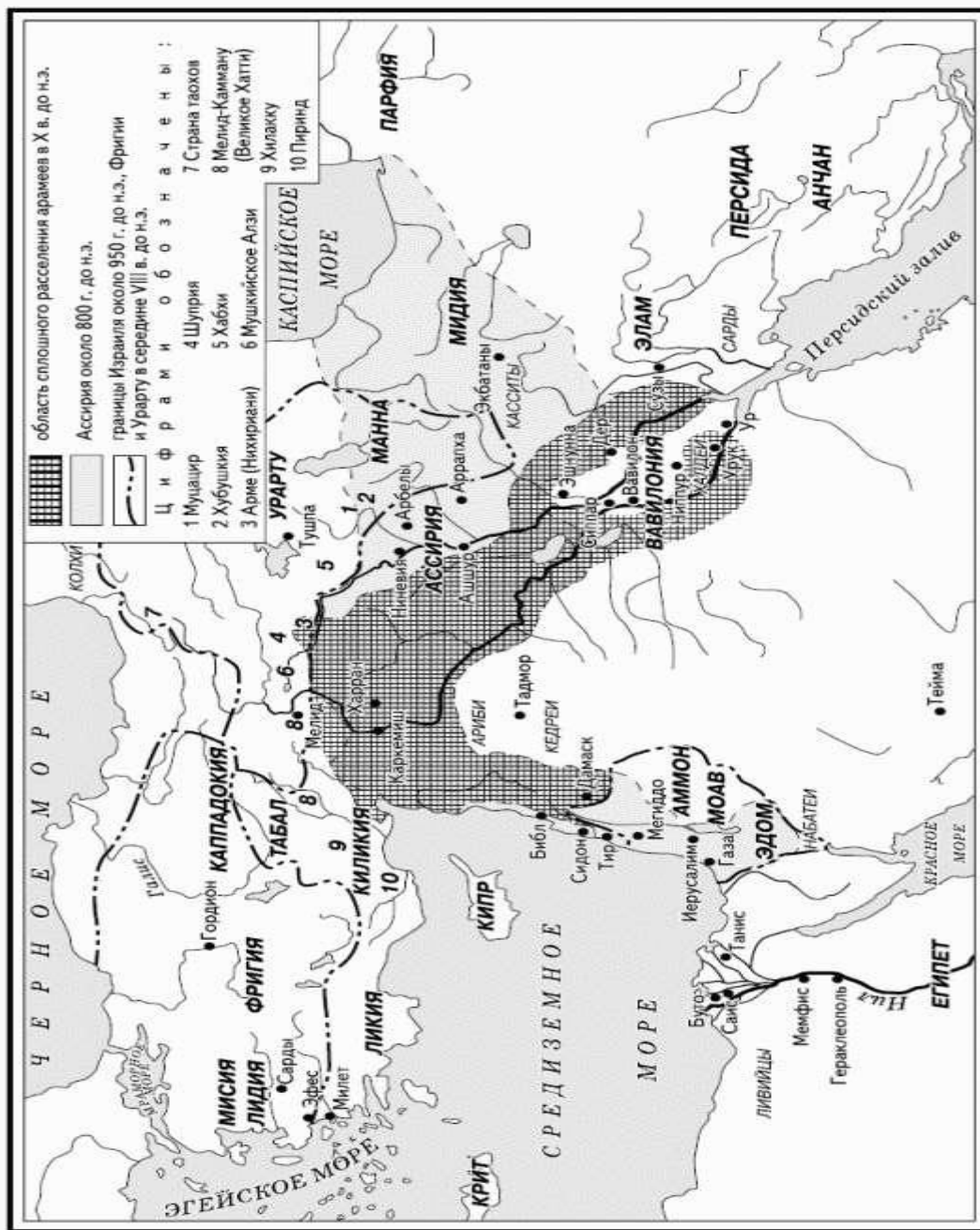
“ARMENIYA” ƏRAZISİNİN HƏQIQİ SAKİNLƏRİ HAQQINDA

E.ə. II minilliyin sonunda Yaxın Şərq

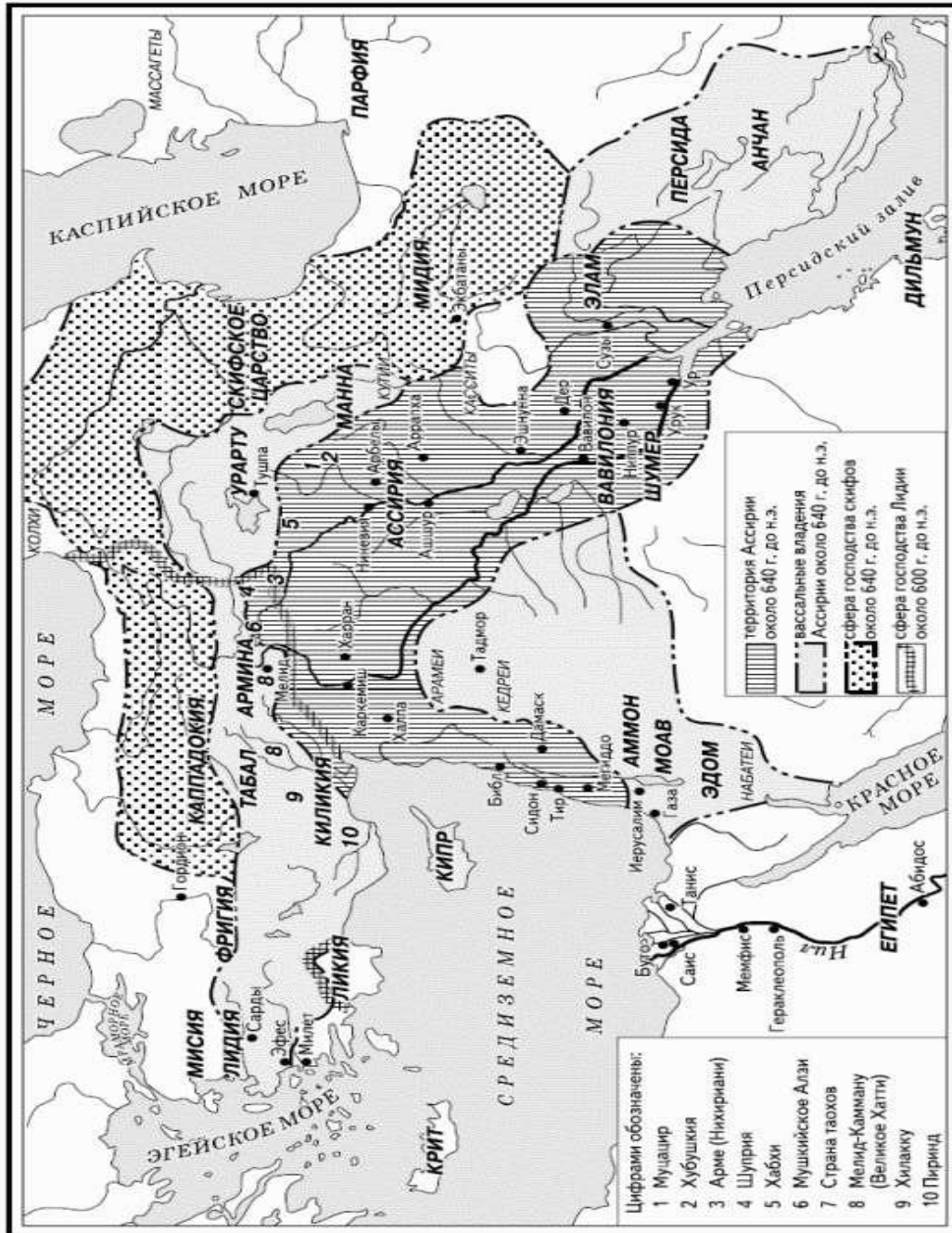
Mənbə: M.D.Buxarin, i.A.Ladinin, B.S.Lyapustin, A.A.Nemirovski «Qədim Şərq tarixi»

Е.ə. I minilliyin əvvəlində Yaxın Şərq

Мәnbә: M.D.Buxarin, i.A.Ladinin, B.S.Lyapustin, A.A.Nemirovski «Qədim Şərq tarixi»

Е.э. VII əsrdə Yaxın Şərq

Mənbə: M.D.Buxarin, i.A.Ladinin, B.S.Lyapustin, A.A.Nemirovski «Qədim Şərq tarixi»

Kimmerləri assur dilində “Gimirri” adlandırırdılar, Əhdi-Ətiqdə kimmerlər Yafətin böyük oğlu “Qomer” kimi xatırlanır.

Ümumtürk tarixi üzrə görkəmli alimlərdən olan professor A.Zəki Validi Toğan türk və İran dastanlarını, həmçinin bizanslı Prokopiusun (e.ə. 550-ci il yekunlaşb) salnamələrini təhlil edərək göstərdi ki, Kimmerlər Xəzər və Bulqarların əcdadlarıdır (yəni Şərqi Avropa qıpçaqlarıdır). Bununla bərabər o, türk dastanlarında “Kımarı / Kumar” adlanan qərb qıpçaqlarını ayırd etmişdi, Ptolomeyin “Coğrafiya”sına (b.e. 150-ci il) əsasən, göstərmişdir ki, Fərqanənin cənubunda da “Kumar”lar var idi.

F.Kırzıoğlu qeyd etdiyi kimi, e.ə. 680-ci ildə Sakların sonuncu şərqi kimmerləri qovmasına baxmayaraq, kimmerlər e.ə. 676-675-ci illərdə Frigiya çarlığını süquta uğradaraq, öz güclərini nümayiş etdirdilər. Kimmerlər yerləşdikləri ərazilərdə xeyli toponimik izlər buraxmışlar. F.Kırzıoğlu bu torpaqlarda Sakların mirasının rolunu və əhəmiyyətini qiymətləndirərək yazırdı: *“Xəzər və Bulqarların (Gürcüstan – Kartli tarixində qıpçaqlar kimi qeyd olunurlar) əcdadları olan kimmerlər, həmçinin türkmən / oğuzların əcdadı saklar “türk” termininin tətbiq edilməsinə səbəb olmuşlar”*. Eramızdan əvvəlki mənbələrdə və əsərlərdə bu torpaqlarda Səlcuqların işğalına qədər tayfaların adları (etnik və coğrafi) qeyd edilmişdir və biz bu adlara rast gəlirik. Bununla bağlı Anadolunun (Azərbaycan və Qafqaz) yerləşdiyi Aralıq – Qara və Xəzər dənizləri arasında olan ərazidən bəhs edilən İncildə Hay / Hayk və Hayastan adları qeyd olunmur, qədim Urartu ölkəsi isə “Ararat bölgəsi” kimi təqdim olunmuşdur. Eyni zamanda Togarma (İncilin erməni dilinə tərcüməsində və mənbələrdə), “Torkom / Torkomyan”, Kartli tarixində - Targamos – Türk, şimala doğru Kürün yuxarılarında Meşək (Masaket / Massaget), Kartli tarixində “Moskhi” (Stalinin dövründə Axıska-Axalkalakidən köçürülmüş və buna görə mesxeti-türklər adlanan müsəlman-türklər), Sakariyada və Qızılirmaq sahilləri ilə “Gomer” (Kimmerlər) və onlardan Şimal-Qərbdən Mərmərə dənizində “Askenaz” ölkəsi (Saka) qeyd edilmişdir. F.Kırzıoğlu qeyd edir ki, bu torpaqlarda Əhəməni hakimiyyəti dövründə I Daranın Behistun yazısında qədim Urartu ölkəsi

mənasında “Armina” termini peyda olur, burada tayfa, etnos və hay-erməni haqqında heç bir məlumat yoxdur, söhbət yalnız coğrafi termindən gedir.

Herodot (III, 93-94) Dara dövrünün 20 satraplığı haqqında yazarkən, Armina terminini coğrafi mənada istifadə edir. Ərmənlərin geyim və xarici görünüşü təsvir olunarkən onların midiyalılara oxşar olduqları və beləliklə Frigiya koloniyasının hay-erməniləri tipinə uyğun olmadığı vurğulanır. Miletli Hekatey (e.ə. 549-486) “Armenioi” (Ərmənlər, Ərməniyyəlilər) adı altında Herodot kimi Urartunun ermən əhalisini nəzərdə tutur. F.Kırzioğlu Herodot (VII, 73, 78, 79) və onun Daranın varisi I Kserksin (e.ə. 486-465) dövrünün təsvirinə əsaslanaraq haqlı olaraq qeyd edir ki, əgər hay-ermənilər Frigiyalıların koloniyası olaraq o zaman Fəratdan şərqə köç etmişdilsə, hansı səbəbdən onlar fars qoşunlarında ermənlər (qədim Urartu) və onların Qara dənizə qədər şimal qonşuları ilə deyil, Frigiyalıları ilə birlikdə ümumi komandanlıq altında peyda olurlar? Bu arada onu da qeyd etmək vacibdir ki, Herodot (III, 93-94) o dövrün satraplıq sayı və həmin satraplıqların Əhəmənilərə ödədiyi məbləğlər haqqında məlumat vermişdir.

Strabon (XI, XIX, 16) qeyd edirdi ki, ermənlərin / armenlərin bütün dini inancları perslər və midiyalılarkı kimidir (farslar hakimiyyəti onlardan ələ keçirmişdirlər). Lakin, Akilisena (Ərzincan, Şərqi Anadolunun qərbi) ermənləri / armenləri lidiyalılar kimi Anahitə ibadət edirdilər, bu barədə Herodot da (I, 93) oradakı müqəddəs məbədlərdə fahişəliyə sitayiş olunurdu deyə qeyd edirdi. F.Kırzioğlunun yazdığına görə, bu, hay-ermənilərin yaşadığı ərazi idi. Bizim

Kamran İmanov

Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməni saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir və ya digər xalqların siyasi tarixini, tarixi coğrafiyasını və mədəniyyətini özününküləşdirməklə hay-erməni qədimliyinin qurulma cəhdləri

Bakı - 2018

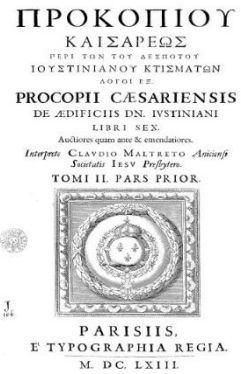
tərəfimizdən «Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməni saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir və ya digər xalqların siyasi tarixini, tarixi coğrafiyasını və mədəniyyətini özününküləşdirməklə hay-erməni qədimliyinin qurulma cəhdləri» əsərinin «Armeniya / Arminiya tarixi cəhətdən nə deməkdir və burada əhali hansı dildə danışmışdır?» bölməsində qeyd edildiyi kimi, Ksenofonun “Anabasis” əsərində göstərilir ki, e.ə. V əsrdə həm pers satrapı olan Orontidin Armeniyasının,

həm də digər pers satrapı Tiribazın Qərbi Armeniyasının əhalisi pers dilində danışan müxtəlif xalqlardan və qəbilələrdən ibarət idi. Kesariyalı Prokopiusa görə (“Tikililər haqqında” III kitab), onların qonşuları min il sonra b.e. V əsrində olduğu kimi Saklarla gəlmiş qohum tayfalar – karduklar, taoklar, xaliblər, hesperitlər, skitinlər idi. Burada əvvəllər olduğu kimi bir çox etnoslar yaşayırdı və titul millət kimi hay-ermənilər haqqında heç bir məlumat yoxdur.

Deyilənlər “Armeniya” termininin hər şeydən əvvəl ərazi-coğrafi anlayış kimi istifadə olunduğunu açıq şəkildə sübut edir.

III.2. Etnonimik versiyasının şərhə maraqlı dairəmizdə olan regionda yaşayan etnoslara, xalqlara və qəbilələrə dair məlumatlara əsaslanmağı tələb edir, ona görə də irəliləmək üçün bizə qədim Şərqi tarixinə tezis ekskursu lazım gələcək və biz onu “**Mesopotamiya tarixinin mühüm mərhələləri**” adlandıracağıq.

III.2.1. Belə qəbul edilir ki, şumerlər Uruk mədəniyyətinin daşıyıcıları olublar (e.ə. IV minilliyin böyük hissəsi). Uruk mədəniyyətindən əvvəl isə Ubeyd mədəniyyəti mövcud olub. Bir çox müəlliflər ehtimal edirlər ki, elə onun da daşıyıcıları şumerlər olub. Lakin həmin mədəniyyətin keramika üzərində yeni mixi yazı üslubu və dəfnetmədə dəyişikliklər, eləcə də hansısa daha qədim bir dildən alınma sözlərin mövcudluğu buna şübhə ilə yanaşmağa məcbur edir. Ona görə də ehtimal edirlər ki, Ubeyd mədəniyyətinin daşıyıcıları Şumerdən şimalda Subar ölkəsində yaşayan subarlar olub, həmin mədəniyyət və “banan” dili adlanan həmin dil də onlara xasdır. Görünür, bu səbəbdəndir ki, şumerlər hesab edirdilər ki, onların tarixi bir vaxtlar iki icmadan – Eredü (sırf şumer məskənləri) və Subardan başlayıb. Bununla əlaqədar olaraq ehtimal edilir ki, şumerlər Aşağı Mesopotamiyada e.ə. IV minilliyin əvvəllərində peyda olub, özlərinin sələfləri –

subarlar və ya subareyalılarla qaynayıb qarışıblar, bununla da ilk sırf şumer dövrü – Uruk başlayıb, onun sələfləri isə - subarlar daha şimalda yaşamağa davam ediblər. Şumerlər onların şimal diyarını Subar, onların özlərini isə subarlar adlandırırdılar.

Uruk dövründən sonra Cemdet-Nəsr mədəniyyəti (e.ə.IV minilliyin sonu) və daha sonra Mesopotamiya tarixinin erkən xanədanlıq dövrü (e.ə. XXX-XXIV əsrlər) başlayır ki, bu dövrdə şumerlərin şəhər-dövlətləri yaranmışdır. Məhz bu dövrdə Aşağı Mesopotamiyada Zaqrosdan olan dağlılar – akkadlılar peyda oldular.

Erkən xanədanlıq dövrü arxeoloqlar tərəfindən III minilliyə (e.ə. III minilliyin əvvəli və e.ə. III minilliyin ikinci hissəsi) aid olaraq üç mərhələyə bölünüb. 1-ci və 2-ci mərhələlərin kəndarında mesopotamialıların yaddaşında “böyük daşqın” kimi iz buraxan fəlakət baş vermişdi (b.e.ə. təxminən 2900-cu il). E.ə. XXIV əsrin sonunda Aşağı Mesopotamiyada Şumer və Akkad birləşməsi baş verdi, Akkad sülaləsinin istibdadı yarandı (b.e.ə. XXIV-XXII əsrlər), onun süqutundan sonra Ura xanədanlığının bərpası baş verdi (b.e.ə. XXII-XXI əsrin sonu). Ura dövləti b.e.ə. təxminən 2003-cü ildə köçəri amoreylərin basqınları altında süqut etdi.

Qədim Mesopotamiya

Mənbə: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ciudades_de_Sumeria.svg

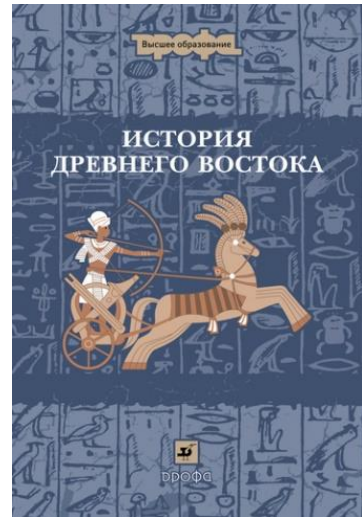
III.2.2. Burada suallar yaranır. Birincisi, şərqə samilər olduqları qəbul edilən subarlar və akkadlar kimlər idi? İkincisi, qərbi samilər qismində qəbul olunan sutilər və amoreylər kimlər idi?

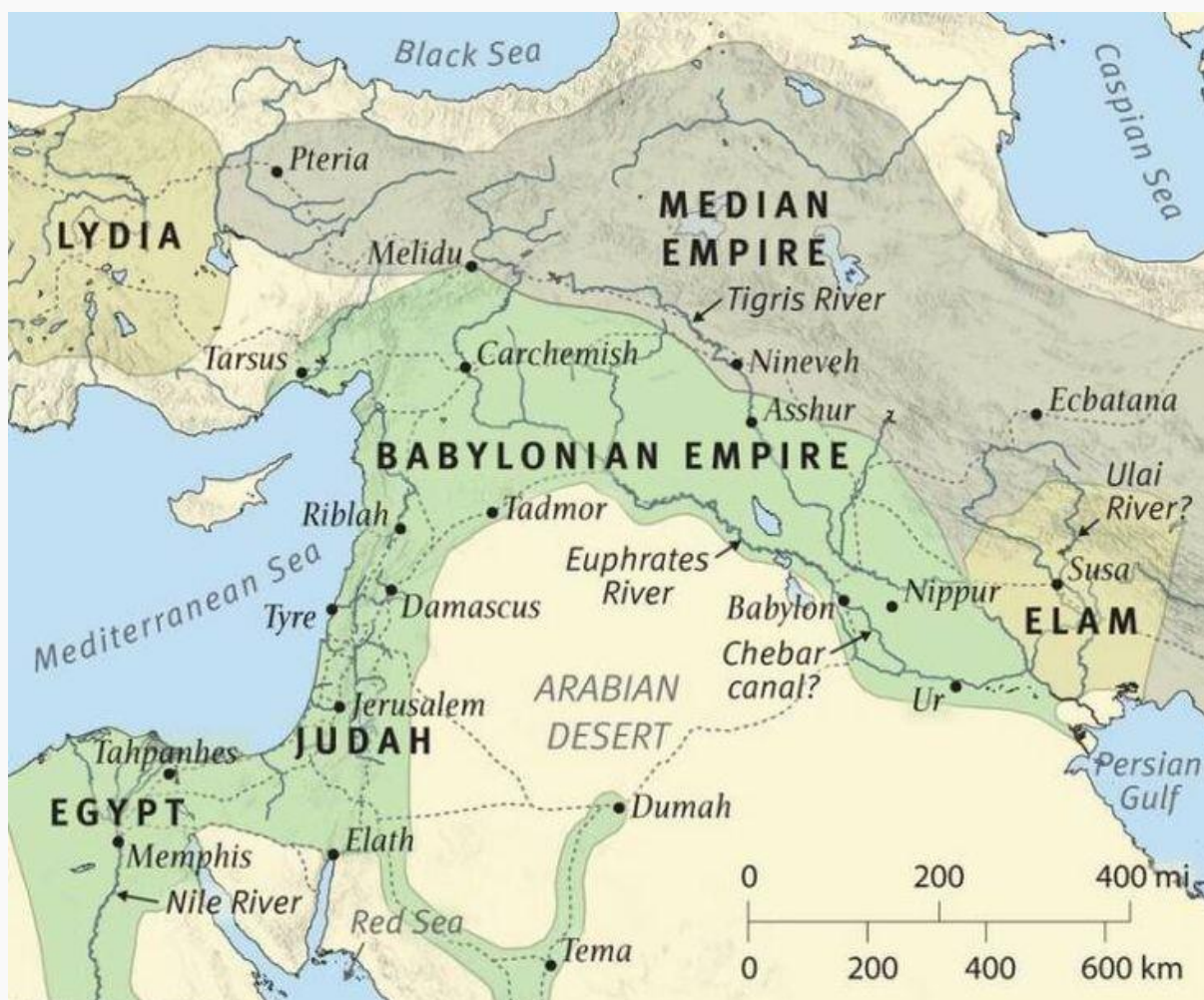
Bu suallara cavab vermək üçün tarixi xronologiyaya geri qayıdaq. Məlumdur ki, Mesopotamiya (əsasən hazırkı İraq) Aşağı və Yuxarı olmaqla iki hissəyə bölünürdü. Dəclə və Fərat çaylarının biri birinə çox yaxın və Fars körfəzinə axın etdikləri, sonradan da Şatt-əl-Ərəbdə qovuşduqları yer Aşağı və həmin çayların bir-birindən kifayət qədər aralı axdığı yer Yuxarı Mesopotamiya sayılırdı. Qədimlərdə Aşağı Mesopotamiya Şumer də adlanırdı, özü də Şumer onun əsasən cənub hissəsi (Dənizkənarı) idi, şimal hissə – Ku-Uri isə sonradan b.e.ə. II minilliyin sonlarında gəlmələrin adı ilə Akkad adlandırılmağa başladı. Aşağı Mesopotamiyanın “Şumer və Akkad” kimi adlandırılması məhz buradan e.ə. II minilliyin sonlarından başladı. Daha sonralar bura Babilistan, Yuxarı Mesopotamiya isə Assuriya (e.ə. I minillik) adlandırıldı və qədim tarixçilər də buna riayət edirdilər. Mahiyyətə Yuxarı Mesopotamiya-Assuriya həmin torpaqların geniş izahıdır, belə ki, onun qərb hissəsini yunanlar Suriya (Assuriya sözündən götürülmə), yerdə qalan hissəsini isə Mesopotamiya kimi təsvir edirdilər. Belə bir faktı nəzərdə tutmaq lazımdır ki, Mesopotamiya adı ilk əvvəllər yalnız Yuxarı Mesopotamiyaya aid edilirdi, yəhudi dilində İncil adı olan **Naxaraim (bu barədə yuxarıda danışmışdıq) məhz Yuxarı Mesopotamiyaya aid edilirdi** (hazırda bütün müasir dillərdə olduğu kimi Aşağı Mesopotamiya nəzərdə tutulmurdu).

Bütövlükdə tarixçilər ehtimal edirlər ki, e.ə. IV minillikdə Şimali Ərəbistandan köçmüş, şumerlərin yaşadıkları ərazilərin şimalında “akkadlar” adı (Ki-Uri vilayətinin şumer adı) almış şərqə samilər həmçinin orta Dəclədə, yəni Yuxarı Mesopotamiyada da məskunlaşdılar. Şumerlərlə qarışan birinci qrup babilistanlı, ikinci qrup isə – assuriyalı xalqın etnik əsasını təşkil etdi. Belə alınır ki, Babil və Assuriya dilləri eyni – şərqə sami (akkad) dilinin müxtəlif dialektləridir, hansılar ki, e.ə. III-II minilliklərin kəndərində bir-birindən ayrılmışdı. Həmin şərqə sami dili e.ə. III minilliyin sonunda Şumer və Akkadı birləşdirməklə yaradılmış Akkad çarlığının yaradılmasından sonra akkad adını

almışdır. Belə hesab edilir ki, Aşağı Mesopotamiyanın şumerakkad dilli əhalisi (babilistanlıların əcdadları) və Orta Dəclənin akkad dilli əhalisi (assuriyalıların əcdadları) özlərini vahid ikidilli super etnos kimi dərk edirdilər. Yalnız e.ə. III-II minilliklərin kəndərində akkadlar şumerləri tam assimilyasiya etdikdən sonra şumerlərin dili elm və dinin ölü dilinə çevrildi və nəhayət b.e.ə. II-I minilliyə doğru onlar sadəcə babilistanlılara çevrildilər, möhkəmlənmiş Assuriya dövləti isə özünü onlardan tam ayırdı, burada söhbət artıq b.e.ə. VII əsrdə Assuriya imperiyasının süqutuna qədər bir birinə qarşı çıxan assuriyalılar və babilistanlılar barəsində gedir.

Yuxarıda göstərilənlər Şumer tarixinin qəbul edilən versiyasına da uyğundur, xüsusən də biz B.S.Lyapustin, A.A.Nemirovski və digərlərinin redaktəsi altında yazılan ən mötəbər rus tarix dərsliklərindən biri – “История Древнего Востока” (Moskva, 2009. “Drofa”) əsərinə istinad etdik. Bizim istinad etdiyimiz hissənin müəllifi tanınmış professor A.A.Nemirovski tərəfindən yazılmışdır. Bununla yanaşı, gəlin akkadların dilinin, məhz sonradan samiləşdirilmiş (arameyləşdirilən) deyil, ilkin akkad dilinin xarakteri haqqında mülahizələrin nə qədər ədalətli olmasını araşdırmaq.

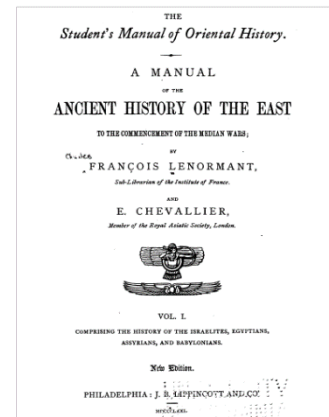

III.2.3. Bu məqsədlə ən tanınmış dilçi-tarixçi olan Fransua Lenormanın (François Lenormant) “Первичный язык Халдеи и туранские идиомы. Филологические и исторические этюды, следующие из аккадской речи (словаря)”, Париж, 1875) işinə müraciət edək.

Müəllif ikinci hissədə “Akkad dili Turan dili hesab olunurmu?” sualı ilə öz nöqtəyi-nəzərini digər tədqiqatçıların baxışlarına, ilk növbədə M.Haleviyə (Alevi) qarşı qoyaraq, yazırdı ki, “*əgər söhbət akkad deyimlərinin hansısa konkret olaraq hansısa uqro-fin yaxud türk-tatar qrupuna aid dillərdən birinin bənzərliyindən getsəydi, o zaman mənim rəqiblərim haqlı olardılar*”. Lakin, müəllif təsdiqləyir ki, akkad dili “zəngin turan dili ailəsinə”, yaxud “altay

ailəsinə” (bizim onları necə adlandırmaq istədiyimizə uyğun) aid olmalıdır. Bununla belə, Lenormanın fikrincə, akkadların yazılarında deyimlərin türk və monqol dili ilə bir sıra oxşarlıq olduğuna baxmayaraq, onlar uqro-fin dillərinə, habelə Midiya sakinlərinin qeyri-ariy dilinə daha yaxındır.

Müəllif protomidiya və akkad dillərinin bənzərliyindən irəli gələn vacib xüsusiyyəti qeyd edir və bu zaman o, Əhəməni üçdilliliyinin imkanlarına əsaslanır. Bu, müasir zamanda Westergaardın, M. De Sauleyin, Norrisin, ən nəhayət M.Oppertin və M.Mordtmanın apardıqları tədqiqatlar sayəsində mümkün olur. Onlar protomidiya dilinin turan və altay dilləri ailəsi ilə oxşarlıqlarını müəyyən edirlər, ələlxüsus ki, Midiya – Xaldeya ilə qonşu ölkədir.

Sonra müəllif nümunə olaraq “oude” dilini göstərir. Müəllifin fikrincə, məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşən bu dil, müəllifin qeyd etdiyi kimi, Ləzgistan və Gürcüstan arasında yerləşən bir neçə kəndlərinde danışılan dil olaraq qalıb. Bu dilə parlaq dissertasiyalar həsr olunub. Onlardan biri M.Schiefnerə (Şiefne) məxsusdur və burada bu dilin təsnifatı aparılır və o, mövcud olan turan deyimlərinin yeganə parçası olaraq təqdim edilir. Qədim zamanlarda bu dildə əsasən Suziana və Xaldeyadan Fars körfəzinə qədər olan Asiyanın böyük bir hissəsində danışılırdı (‘‘les Memoires de l’Academie Imperiale de Saint-Petersbourg, 7-ci ser. VI cild). Müəllif yazır: “...*hələ bizim zamanlarda belə bu dil ailəsi həqiqətən də coğrafi sərhədlərdən kənardadır və bir çox erudit keçmiş turan xalqlarını bu günün (coğrafi) çərçivəsində*” (fransız dilindən tərcümə K.İmanovundur). “Akkad dili ilə müqayisədə, biz burada çox ibrətamiz və əhəmiyyətli bənzətmələr görürük. Əgər bu gün “oude” “kalkala” (çox böyük) deyirsə, deməli burada nəinki eyni qrammatik üslubdan, hətta əsrlər əvvəl akkad dilində olan “galgal” sözünün özündən istifadə edilir. Həmçinin, “oude” dilində də - “katzkatz”, yəni “bölmək, hissələrə ayırmaq”, bu, akkad dilində “xaxsas”, yəni çox təkrarlanan “xas” – “dayandırmaq, kəsmək” deməkdir (bax: türk dilində “kəsmək” feli və törəməsi “kəs”).

“Xaldeyanın qədim turan xalqı: özünün varlığı ilə bağlı ənənələrdə iz qoyubmu?” əsərinin 3-cü hissəsinə dair müəllifin fikrincə, “Xaldeyanın turan xalqı özünün ixtira etdiyi yazısını saxlayıb və sonrakı sami əhalisi tərəfindən istifadə edilib. Bu dilin mövcudluğunu və xüsusiyyətlərini biz təsvir edilən hadisələr, ən nəhayət Aşurpanibal zamanında Assuriyalı yazarlar tərəfindən surəti köçürülən zəngin ədəbiyyat əsasında tədqiq etmişik, eyni zamanda, bu əsərlər vasitəsi ilə bilgiler verilirdi və tərcümələr edilirdi... Və bu dil Fərat və Dəclə hövzəsində tutduğu qərəzli mövqeyinə baxmayaraq, geniş ərazi üçün kifayət edirdi”.

Assuriya və akkad sözlərinin mənşəyinin fərqi üzərində dayanaraq, müəllif diqqəti “Assur” tanrısının adına yönəldir. “Assur” tanrısı Assuriya üçün bənzərsiz idi, lakin Babilistanda və Xaldeyada ona sitayiş etmirdilər. Onun ayrıca akkad adı olardı. Assuriyalılar coğrafi cəhətdən öz Tanrılarını [▲▼▲] şəklində ifadə edirdilər və bu işarə etimoloji olaraq “yaxşı Tanrı” deməkdir. Bəziləri (məsələn, M.Haleviy) təxmin edirlər ki, bu sözün kökü akkad terminidir, lakin bu termindən Babil mənşəli sami mətnlərində istifadə edilmir. Yalnız bir dəfə Aşşur Tanrısının adı liturgiyanın himnində (Mus. Brit. K 4624) səslənir və fonetik olaraq “Ausar” şəklində xarici ad kimi yazılıb və bu forma Assuriyaya qədər məlum olan ən qədim yazılarda oxunan forma ilə tam eynidir və dilin yaranışından əvvəl olan bu adın akkad mənşəli olmasını deməyə kiminsə haqqı yoxdur”.

“Babilistan” adı üzərində dayanaraq, müəllif qeyd edir ki, qədim akkad adı olan “Din-tir”i daha son dövrlərin Xaldey çarları Babilistanı “Ka-dingira” adlandırırdılar, Assuriya dilində bu ad “Bab-ilu” kimi səslənirdi və eyni dini mənə kəsb edirdi. Müəllif belə hesab edirdi ki, ümumiyyətlə, Fərat və Dəclə hövzəsində yerləşən Babilistan və Xaldeya şəhərləri burada yaşayan turanlılar və samilərin yaşayan əyalətləri əks edirdi və belə bir vəziyyət Mesopotamiyanın şimal hissəsində turan əhalisinin çoxalmasının göstəricisi idi.

Akkad dilində qonşuları adlandırmaq üçün iki xarici forma qəbul olunub: “Martu”, yəni – “Qərb” – Suriyanı, “Nimma”, yəni “Yuxarıdakı ölkə” - Susiananı işarə edirdi. Assuriyalılar bu ölkələrdən birini “Aharri” adlandırır, yəni “Arxadaki

ölkə”, (qərbə nisbətən), digərini isə - Elam. Elam adı İncildə istifadə olunur, lakin Susian - yazılarında bu adı heç mövcud deyildir.

“Babilistanın qonşuluğunda yerləşən və Nergal Tanrısına sitayiş mərkəzi sayılan, Assuriya dilində Kute, Akkad dilində Tiggaba və Tiggab-bir adlanan şəhər” xüsusi maraq doğurur. İncildə bu şəhər Assuriya formasından irəli gələrək adlanır. Lakin klassik coğrafiyaçılar başqa cür edirlər, belə ki, Pliniy “Digba”, Ptolomey Διγούα şəklində verir. Peutingerin xəritəsində isə “Diqubis” formasında qeyd olunur. Bütün bu formalar Akkada mənşəli – Tiggaba-dan qaynaqlanır, hansı ki orfoqrafik olaraq Roma imperiyası zamanından qorunub saxlanılan ənənələrə uyğundur. Biz bu coğrafi məntəqədə xüsusi dayanacağıq, ona görə ki, aşağıda da göstərilən kimi, bura Xatların paytaxtı ilə əlaqəlidir.

Müəllifin göstərdiyi digər nümunə “Cənubi Xaldeyanın qədim yaşayış məskənlərindən biri – Our (Ur), Ouruk (Uruk), yaxud Larsa ilə, – Ea Tanrısının müqəddəs şəhəri ilə əlaqəlidir. Eyni ilə sami Bel tanrısı tərəfindən assimilyasiya edilmiş Moul-ge tanrısının mərkəzi Nipour kimi. Dənizdən bir qədər uzaqda məskunlaşan assuriyalılar onu öz sənədlərində Eruti, Akkad mətnlərinə isə Rat-b adlandırırdılar. Lakin Ptolomey onun adını akkad formasına uyğun və danışq dildə istifadəsi üstünlük təşkil edən Patta kimi qeyd edir. Akkad coğrafi nomenklaturasının sami nomenklaturasına paralel olduğunu və nəticə etibarlı ilə bəzi yerlərdə son zamanlara qədər istifadə olan danışq dilində varlığını sübut etmək üçün yenə iki misal gətirək.

Müəllif qeyd edir ki, Assuriya sərkərdələri (kapitanları) “sak”, yüksək rütbəli zabitlər isə “sud-sak” adını daşıyırdılar və bu daha qədim Xalday dövrələrindən alındığını göstərir. Bu xalis Akkad sözləridir, çünki “sak” – “başçı” (baş, şef), “sud-sak” – “kapitanların böyüyü”, “daha qüdrətli” deməkdir, “sud” kapitandan daha üstündür. Buradan da hibrid kompozisiya olan assuriyalı “Rab-sak”, yəni “le grand sak” (“Baş Sak”), yaxud (“Sakların şefi”) anlayışı yaranır ki, bu da “sak” adının Assuriya dilinin təbəəliyinə keçməsindən sonra mümkün ola bilərdi. Müəllif Xaldayada və Assuriyada mövcud olan “dubsar” – “yazar” adının daha bir nümunəsini göstərir. Bu, sami ifadəsi deyil, xalis Akkad birləşməsidir, çünki “dub” – “plitə” və “sar” – yazmaq deməkdir.

Digər nümunə Babilistan sənədlərində istifadə olunan “sakkanakku” sözü ilə bağlıdır. Bu söz iki coğrafi işarədən əmələ gələn “ayaq” və “qulluqçu” mənasını verən “vicaire” (“vikariy”) terminindən qaynaqlanır. Bu termin Babilistanda müqəddəs kral hakimiyyətinin ən yüksək rütbəsini işarələyirdi. Məsələn, kral (çar) Bel tanrısının “sakkanakku” su hesab olunurdu. “Sakkanakku” söz olaraq suverenlik, hakimiyyət ideyası ilə bağlıdır, eyni ilə “iskunka” şəklində səslənən və Behistun kitabələrində protomediya dilində pers dilində “sakuka” kimi səslənən Sakların yaxud Asiya skiflərinin başçılarının dəqiq adı kimi. Bundan başqa, susien (suzian) “sinki” – “imperiya” və “sunki-k” (suveren) deməkdir və bu, protomediya dilində “sunku-k” – suveren olaraq öz əksini tapır. “Sakkanakku” ifadəsindən Babilistanın cənub hissəsində uzun müddət istifadə edilirdi.

Bəzi hallarda Assuriyalılar tərəfindən istifadə edilən, lakin sami, eyni ilə ərəb dilində olan, “nuab” sözü ilə tez-tez əvəzlənən “Patesi” adı da sami dilinə aid deyil. “Patesi” sözüə erkən Akkad yazılarında rast gəlinir və hökmdar hakimiyyəti altında böyük şəhərləri idarə edən vitse-krallar, sərdar deməkdir (məsələn Urda). Bundan başqa, Samariyada qalib gələn Sarqon özü haqqında danışanda “Assur tanrının patesi” olaraq deyir, bu da “nuab Assur” ifadəsinə bərabərdir.

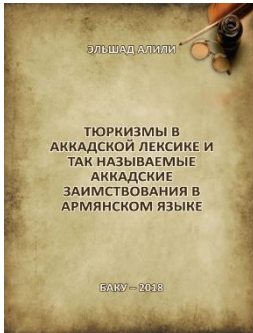
Sonda müəllif vurğulayır ki, qədim Xaldeyin qeyri-sami xalqı sami dillərindən köklü şəkildə fərqlənən Turan dillərinə mənsub olmuşlar. Qrammatik və leksik cəhətdən bu dil fin-uqor, samodi, türk, monqol və tunqus dillərinə bənzəyir, yəni spesifik Turan dil ailəsinə daxildir.

Xaldeyin bu qeyri-sami xalqı aşağı Dəclə və Fərat ölkələrinin coğrafi adlarında, arxiv sənədlərdə, sonrakı müəllif və klassiklərin mixi yazılarında və İncildə öz mövcudluğu haqqında çoxlu tarixi izlər buraxıb. *“Qədim mənbələr Babilə və Xaldeydə iki irqin mövcudluğunu müəyyən edir”.*

Berosa və Yevseyiyə istinad edən F.Lenormann, Xaldey-Babil imperiyasının qeyri-sami mənşəli tayfalar tərəfindən yaradıldığını göstərir. Berosa görə, əsasını Xaldey təşkil edən Babilin ilk sakinləri əcnəbi idi. Həmin əcnəbilər bu ərazilərə Oannes tanrısı tərəfindən şəxsən gətirilən digər irqin nümayəndələri

idi. Aydındır ki, burada söhbət Berusun zamanında olan babillilərdən, yəni Berusun özünün aid olduğu sami mənşəli xalqa münasibətdə əcnəbilərdən gedir. Bu bir daha sübut edir ki, sivilisasiyanın yaradıcıları samilər deyildi. İlk Səlvəkilər dövrünə aid abidələr, müqəddəs kitablardan toplanmış və Turan dillərinə aid olduğu danılmayan dövrün mətnləri bunu təsdiqləyir.

Müəllif hesab edir ki, Şumer və Akkadların etnoqrafik ikililiyinin yalnız siyasi mənada şərh olunması yanlış bir nöqtəyi-nəzərdir, və bu gerçəklik əslində həm etnoqrafik, həm də linqvistik mənə daşıyır. Müəllif yazır ki, *“Şumer və Akkadın ikililiyi əslində etnik cəhətdən iki əsaslılığa söykənir və bunu Assuriyalılar ən başından dərk etmişdilər”*.

Qeyd olunanlara onu da əlavə etmək istərdim ki, hal-hazırda Müəllif Hüquqları Agentliyi tərəfindən 2017-ci ildə kitabı nəşr olunan tarixçi-dilçi Elşad Əlilinin “Akkad dilində türk kəlmələri və erməni dilində akkad sözləri” adlı tədqiqat işi əsasında hazırlanmış Akkad dilində türk kəlmələrinə dair geniş məlumatlar var.

III.3. Bu qısa tarixi təqdimatı davam edərək, subarlar mövzusunə qayıtmalıyıq. Aşağı Mesopotamiyada Şumer cəmiyyətin formalaşmasından sonra subarların məskən saldığı ərazilər Yuxarı Dəclə, Şimali və Mərkəzi Zaqros boyunca yerləşən torpaqları əhatə edirdi və sonralar akkad dilində “Subartu / Şubartu” kimi səslənən “Subarlar ölkəsi” adlandırılmağa başlandı. Bundan əlavə, ehtimal edilir ki, III minillikdən II minilliyə keçid dövründə Subarlar onların şimal-şərq qonşuları olan və İncildən “xorey” kimi tanınan Hürriilər tərəfindən assimilyasiya edilmişdilər. Məhz o zamandan bəri onlar Mesopotamiya mənbələrində “subaru / şubaru” kimi adlandırılmağa başlandı.

Tarixi tədqiqatlarda fərz edilir ki, Şimali Ərəbistan ilə həmsərhəd olan Dəclə və Fərat çaylarının aşağı axarından cənub-qərbdə ubeydlərin məskunlaşdığı ehtimal edilən areal - “Eann dağları”, bundan qərbdə və şimal-qərbdə, Fəratdan Mərkəzi Suriyaya qədər ərazilərdə suti sami tayfaları yerləşirdi və bu Şumerin qərb sərhədləri idi. Şimali samilər və ya eblalılar (Suriyadakı Ebla şəhərinin adı

ilə) Şumerdən şimal-qərbdə yerləşirdi. Ebla ərazilərini Şumer-akkadlar Martu (şumerçə) və Amurru (Akkadca) adlandırır və hər iki halda “şimal-qərb” (coğrafi baxımından həqiqətən Aşağı Mesopotamiyadan bu istiqamətdə) mənasını daşıyırdı.

Şimali Suriyadakı Aman dağlarından Mərkəzi Zaqrosa qədər ərazilər, yəni Yuxarı Mesopotamiyanın əksər hissəsi isə Subarilərin ölkəsi – Subar adlanırdı. Eblalılar və Subarilərin bu ərazilərdə bir zamanlar mövcud olmuş nom dövlətləri digər şəhərləri də özlərinə tabe etdirə bilmişdi və Ebladakı qazıntılardan verilən nümunəyə görə Amurra (Suriya və ətraf ərazilər) e.ə. III minilliyin ortalarında Eblanın hakimiyyəti altındakı dövlətə daxil idi. Güman edilir ki, Eblalılardan o tərəfdə finikiyalıların qərbi-sami əcdadları (Biblos, Uqarit və s.) yaşayırdı, Subarilərdən şimal və şərq tərəfdə, Van və Urmiya gölləri arasında isə hürri dağ tayfaları, müasir İran Azərbaycan və Zaqros dağlarının şimal-şərq qollarında isə Kutilər / Qutilər məskunlaşırdı. Hazırda qutilərin şərq-qafqazlı vaynaxların, Kutilər isə Dağıstanlıların qohumları hesab edilir (qeyd edək ki, bunlar əlavə elmi sübutlar tələb edən versiyalardı). Daha sonra onlardan şərqdə Dravidlərin yayıldığı areal gəlirdi, cənub-qərbi İrandan – Fars sərhədlərindən Mesopotamiyaya qədər ərazilərdə isə Mesopotamiyada Elam (Akkadca “yüksək, dağlıq ölkə”) adlandırılan tayfalar yaşayırdı. Mərkəzi İranın ərazisində Şumer ilə əlaqəsi olan qədim bir dövlət - Aratta da yerləşirdi. Xüsusilə qeyd edək ki, Elamın, Mesopotamiya və Subarilər və Kutilərin yaşadığı ərazilərin birləşdirdiyi Zaqros dağları rayonu şumerlər tərəfindən “Dağlıq sidr ölkəsi” adlandırılırdı və sonralar burada Elamlılara qohum olan dağlı-lullubilərin diyarı vardı.

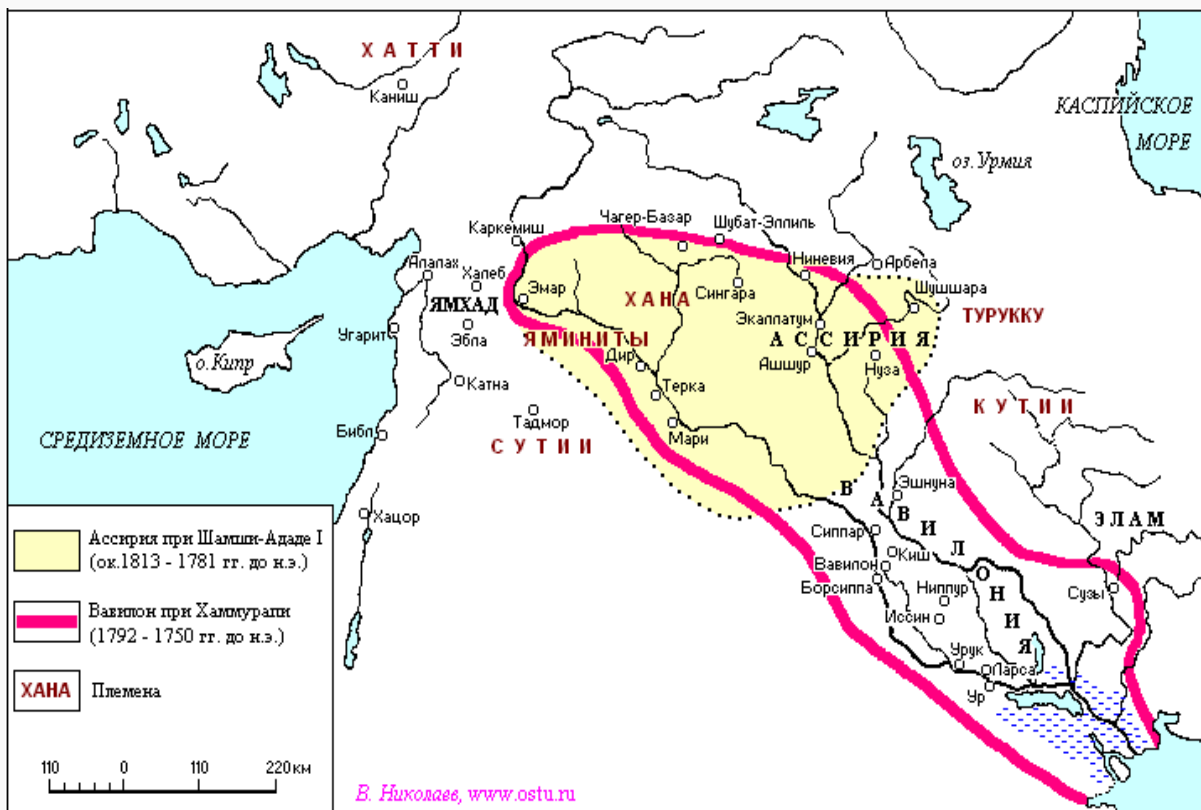
İndi isə siyahıda sadalanan qəbilə və dövlətlərin əlaqələri haqqında söz açaq.

Qədim Sarqon (e.ə. 2316-2261-ci illər) tərəfindən yaradılan Akkad dövləti onun nəvəsi Naram-Sinin (e.ə. 2236-2200-ci illər) dövründə süqut etdi. O, əvvəlcə hücum edən “şimal barbarları” (“Umman Manda, döyüşkən manda” adlanan, Kutilər və Lullubilərdən ibarət yarıköçəri tayfalar) dəf etmiş, lakin sonra Kutilər onu məğlub etdi və ölkəni öz hakimiyyəti altına aldılar. Akkad imperiyasının süqutundan sonra, Kutilərin hakimiyyəti dövründə Yuxarı

“ARMENIYA” ƏRAZISİNİN HƏQIQİ SAKİNLƏRİ HAQQINDA

Mesopotamiyada da dəyişikliklər baş verdi. E.ə. XXII əsrdə (ortaları – ikinci yarısı) şimaldan bu ərazilərə hürrilər, cənubdan sutilər soxuldular və o dövrdən bu bölgənin əhalisinin əsasını təşkil etdilər.

Qədim Babilistan dövründə Mesopotamiya

Bir çox müəlliflərin tarixi mənbələrində qeyd edildiyi kimi, hürrilər subariləri assimilyasiya etmiş və daha sonra onların adı altında hərəkət etmişdilər. Sutilər isə öz növbəsində eblalıları (şimali samilər) assimilyasiya etmiş, mesopotamiyalılar isə sutiləri əvvəllər şimali samilərə tətbiq olunan “Amurru” (Amoreylər, Amoritlər) adı ilə adlandırmağa başlamışdılar. Sutilərin bir sıra tayfa ittifaqları mövcud idi, o cümlədən sutilərin özləri, xaneylər və s. Üçüncü minilliyin sonu və sonralar onları artıq **amoreylər** və ya **suti-amoreylər** adlandırırdılar.

Təqribən e.ə. XXII əsrdən başlayaraq subari-hürriyə simbiozu subarilər adı ilə, emblait-sutilər simbiozu isə amoreylər (suti-amoreylər) adı ilə çıxış edirlər.

Bununla yanaşı birinci halda etnonim assimilyasiya olunmuş hissə tərəfindən saxlanılmış, ikinci halda isə yeni bir etnonim ortaya çıxmışdır. Bu hadisələr III Ura sülaləsini əvəz etmiş və öz növbəsində kutilərin hökmdarlığının ləğvindən sonra iqtidara gəlmiş Urdan olan İssin çarlarının sülaləsi dövründə (e.ə. 2017-1794-cü illər) baş vermişdir.

Beləliklə, yerli əhali ilə birlikdə Mesopotamiyada suti-amoreylər yaşayırdı. Yarı köçəri həyat tərzinə görə onların başçıları çadırlarda, sırası amoreylər isə şəhərlərə yaxın, otlaq üçün yararlı yerlərdə məskunlaşmışdılar. Hər bir Amorey (suti) tayfasının özünün hökmdarı, tayfa başçısı vardı və onlar zamanla güc mərkəzlərinə çevrilir, Mesopotamiyanın digər vilayətləri üzərində hökmdarlığını təsis edirdi. Bu dövlətlərdən cənubda Ur sülaləsinin mirasına iddia edən yamutbala tayfa ittifaqının Lars çarlığı (e.ə. 1800-cü il) dominantlıq edirdi, mərkəzdə amnanu tayfa ittifaqının paytaxtı – Babil, Orta Fəratda isə Xaneylərin tayfa ittifaqının paytaxtı – Mari hökmdarlığı edirdi. Bir qədər sonralar keçmiş Mari çarlığı və Assuriya dövləti də daxil olmaqla bütün Yuxarı Mesopotamiya Xaney hökmdarı Şəmşi-Adadın (e.ə. 1824-1777-ci illər) qədim Subartu adı ilə “möhtəşəm” adlandırılmış böyük dövlətinin tərkibinə daxil oldu.

E.ə. XVIII əsrdə məşhur Babilistan çarı Hammurapi (e.ə. 1792-1750-ci illər) Mesopotamiyanı yenidən birləşdirdi və bundan sonra bu dövr (e.ə. 1895-1595-ci illər) Qədim Babilistan dövrü adlandırıldı. Hammurapi ilk olaraq (e.ə. 1790-cı ilə qədər) Şəmşi-Ədəd və onun Haney çarlığı Subartunun Mesopotamiyada başçılığını qəbul etdi, lakin sonuncunun ölümündən sonra onun ölkəsi hissələrə parçalandı, birincilik isə Elam çarı Kedorlaomerə (elamca Kutir-Laqamar, e.ə. 1770-ci il) keçdi. Və bu barədə İncildə belə bir hekayə var ki, Elami çarı Kedorlaomer digər 7 Mesopotamiya dövlətlərinin bir sıra başçılarını, o cümlədən Senaardan Amrafeli (qədimi yəhudi dilində Babilistanın və Hammurapinin adları) birləşdirib Transiordaniyaya yürüş edərək, Mesopotamiyanın çarlarının çoxunu (Kedorlaomerin mənşəyi barədə biz ayrıca dayanacağıq) özünə tabe etmişdir. E.ə. 1764-cü ildə Hammurapi Marinin

hökmdarı Zimrilimlə ittifaqda Elamda hakimiyyəti devirmiş və ardınca Şamşi-Adadın oğlu İşmi-Daqanın başçısı olduğu Subartunun qalıqlarını özünə tabe etmiş, bundan sonra isə Maridən olan müttəfiqini də devirib, Elamı işğal edir və bununla da e.ə. 1755-ci ildə Babilistan mərkəzi olmaqla ümumi Mesopotamiya imperiyasını yaradır. Hammurapinin varisi Samsunlunun dövründə (e.ə. 1749-1712-ci illər) Hammurapinin dövləti “kass” (akkadca “kassu”, hazırda ümumqəbul edilmiş – kassilər) tayfaları tərəfindən darmadağın edildi. Bir sıra müəlliflər güman edirlər ki, “kass” özadlandırma kimi “kaspə” səslənirdi və onlar kaspilər idi. Qandanın başçılığı altında kassilər Babilistanı iki hissəyə böldülər, davam edərək Orta Fəratda məskən saldılar və yerli amoreylərlə birgə Terka şəhəri paytaxt olmaqla kassi-amorey Xana dövləti yaratdılar. Yuxarı Mesopotamiya Babilistandan aralanmış oldu və Aşşur da daxil olmaqla kiçik siyasi vahidlər ərazisinə çevrildi.

E.ə. 1722-ci ildə zəifləmiş Babilistandan cənub Dənizkənarı çarlığı qopdu, e.ə. XVIII ə. sonunda elamilər Suzanı (Şuşanı) geri qaytardılar, Babilistana yürüşlər etməyə başladılar, sonralar Yuxarı Mesopotamiyanın əsasən amoreya hissəsi şimaldan və şimal-şərqdən gəlmiş hürrilər tərəfindən ələ keçirildi. Hürrilər burada Hanihalbat adlı dövlət yaratdılar, onun özəyini amoney-haneylərin keçmiş torpaqları təşkil etdi. Bu dövlətin adı “Haneylərdən kəsilmiş (qoparılmış)” deməkdir və buradakı yeni sülalə dövründə e.ə. XVI əsrdən başlayaraq Mitanni adlanmağa başlamışdı. Bütün bunların nəticəsi kimi e.ə. 1595-ci ildə Xett çarı I Mursili Babilistana yürüş edib Hammurapi sülaləsinə son qoymuşdur. Bundan sonra Babilistanda hakimiyyət dağlı-kassilər sülaləsinə keçdi. Bu Orta Babilistan dövründə (təqribən e.ə. 1595-1150-ci illər) kassilər dövləti Babilistanda Karduniaş adlanırdı. Kassitlər Babilistanı birləşdirdi, Dənizkənarını özlərinə tabe etdi, Mitannidən Orta Fərat vadisini aldılar. Onların tarixi torpaqları “Kaşşu ölkəsi” cənub-mərkəzi Zaqros dağlarında idi. Kassit sülaləsi dağlı-elamitlərin hücumları nəticəsində süquta uğradı və e.ə. II minilliyin sonuna qədər olan sonrakı dövr pers istilasına qədər Yeni Babilistan dövrü adlanır. Babilistanda Kassit sülaləsinin hökmranlıq etdiyi dövrdə (e.ə. XIV əsrdə) şumer-akkad arealının şimal əyalətində yerləşən Aşşur / Assur yüksəlişə keçdi,

o, geniş ətraf əraziləri özünə tabe edərək, qədim Şərqi – Assuriyanın qüdrətli dövlətlərindən birinə çevrildi. Mahiyyət etibarı ilə həmin dövlət nom şəklində orta Dəclədə e.ə. III minillikdən mərkəzi eyni adlı Aşşur şəhəri olmaqla mövcud oldu. Elmi nəşrlərdə ehtimal edirlər ki, onlar akkaddilli tayfaların əsas kütləsindən qopmuş “assuriyalılar” adlanan əhali idilər. Bu yerlərdə onlar hələ e.ə. təxminən 3000-ci ildən məskunlaşmışdılar. Aşşur e.ə. XXIII-XXI əsrlərdə Akkad və Ura dövlətlərinin tərkibinə inzibati mərkəzlərdən biri kimi daxil olmuşdu. III Ura sülaləsinin süqutundan sonra Aşşuru hürrilər ələ keçirdi və assuriyalılar öz dövlətçiliyini bu tarixdən hesablamağa başladılar. Qeyd edilməsi mühümdür ki, tarix dərsliklərində ehtimal edilir ki, e.ə. təxminən 1970-ci ildə Aşşurda hakimiyyəti yerli aşşurlar (assuriyalılar) sülaləsi ələ keçirdi və altı əsr ərzində həmin nom özünüidarə icması siyasi müstəqilliyə malik oldu. İstisnaları e.ə. XIX və XVIII əsrlər təşkil edir ki, bu dövrlərdə Aşşura torpaqları Şamşi-Adad və Xamurapi çarlıqları tərəfindən işğal edilmişdi. Həmin dövlətin tarixini qədim Assuriya (e.ə. XX-XVI əsrlər), orta Assuriya (e.ə. XVI-XV əsrlərdən e.ə. XI-X əsrlər, aramilərin gəlişinə qədər) və yeni Assuriya (e.ə. XI-X əsrlərdən e.ə. VII əsr, Assuriyanın Babilistan və onun müttəfiqləri tərəfindən məhv edilməsinə qədər) dövrlərinə bölürlər.

IV. Bu fəsildə biz “Armi / Arme / Erme” termininin və “Armini” adının mənşəyinin etnonim konsepsiyasını açıqlayacağıq. Yanaşma professor F.Ağasioğlunun (Cəlilovun) tədqiqatlarına və “Türk tarixində ermənilər” (Temel Kitap), Ankara, 1995, eləcə də “Azər xalqı”, Bakı, 2005-ci il kitablarında dərc edilməklə daha geniş işıqlandırılmış “Erməni boyları və Psevdo-Erməni Haylar” (Miladdan öncə Türk-Erməni ilişkileri) araşdırmasına əsaslanır.

IV.1. Müəllif əvvəlcədən vurğulayır ki, hal-hazırda “ermənilər” adlandırılan Haylar Hind-Avropa mənşəlidirlər və onların əzəli vətəni Balkanlardır. Eyni ilə prototürklərin də əzəli vətəni Altay deyil, Kiçik Asiya və Cənubi Qafqazdır və yalnız e.ə. IV-III minillikdən sonra təbiət şərtlərinin dəyişməsi və ardıcıl olaraq samilərin köç dalğası səbəbindən türklərin Altay istiqamətində miqrasiyası başlamışdır. Altaya doğru köç edən prototürk tayfaları burada özlərinin ikinci vətən yaratdılar, onların bir hissəsi isə Saka, Hun, Subar (Sabir), Oğuz, Qıpçaq və s. adlar altında müxtəlif zamanlarda geri döndü. Biz öz növbəmizdə qeyd etməliyik ki, Kiçik Asiyada Xatlara münasibətdə eyni mövqeyi C.Kempbell “The Hittites. Their Inscriptions and their History” əsərində inkişaf etdirirdi.

Ağasioğlunun fikrincə, Ön Asiyada qalan türk tayfaları və tayfa birlikləri buraya şimaldan miqrasiya etmiş hind-avropalılar (Xetlər, Perslər, Haylar və s.), cənubdan gəlmiş sami tayfaları və onların törəmələri (akkadlar, assuriyalılar, aramilər, ərəblər), həmçinin Hürri-Urartu qafqazdilli tayfaların əhatəsində yaşayırdılar. O dövrlərin Şumer, Akkad və Urartu mənbələri Mesopotamiyanın şimalında və qonşu regionlarda subar, kuman, kuluk, arme (ermen), urtu, qaşqay, turuk, as (azər), mitan, sanqi, barsil, qarqar, kəngər, kimmer, saka və digər türk mənşəli tayfaların mövcud olmasını, burada bəyliklər yaratdığını göstərir. Hayların dilindəki arxaik türk ifadələri Ön Asiyanın tarixinin bərpası üçün mühüm məlumatdır və hələ 140 il bundan əvvəl alman alimi Mortmanın diqqəti bu istiqamətə yönəlmişdi. Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, Ön Asiyanın islamdan əvvəlki entolinqvistik tarixi təsdiqləyir ki, şumer, akkad, arami, xatt, pers, hürri və urartu dilləri Kiçik Asiya üçün avtohton deyil, gəlmədir və bu dildə danışan gəlmə tayfaların buradakı varlığına dair tarix qoyulmuşdur. Qonşu xalqların dillərindəki türk, özü də məhz türk-xatt, türk-şumer, türk-kassit, türk-elam, türk-hürri, türk-sami adları, ifadələri, idiomları və deyimləri, antropoloji, arxeoloji məlumatlar Mesopotamiyadan və Mərkəzi Asiyadan qayıtmış türklərin bu diyarda izlərini, avtohtonluğunu sübut edir.

E.e. I minillikdə Balkanlardan miqrasiya edən hayların (müəllif onları psevdorməni adlandırır) üzləşdiyi prototürk mövcudluğundan biri qədimi Arme-Subar bəyliyi idi. Cənub-şərqi Anadoluda hayların türklərlə daha dərin təmasları xristianlığın yayılmağa başladığı dövrdə Fəratın yuxarı hissələrində mövcud olmuşdur ki, o zaman haylar Armini adlanan əyalətdə Ermenlər / Ərmənlər adlı türk tayfası ilə əlaqədə olmuşlar. Yuxarıda deyilənlərdən belə bir qənaət hasil olur ki,

Arme adı – cənub-qərbi Anadoluda subar tayfasının etnonimidir (Arme toponimi də buradan yaranır, Ərmən isə – Fəratın yuxarılarında şimalda yaşayan türk tayfalarından birinin etnonimidir, Erməni / Armini toponimi (ölkə) də buradan yaranmışdır.

Daha sonra müəllif yazır ki, etnosun özünün adlanması, özünü tanıdığı ad minilliklər ərzində bu adın daşıyıcısı olan toplumun daxilində yaşayır və yaddaşlardan silinməsi çox nadir hallarda silinə bilər. O ki qaldı qonşu xalqların həmin etnosa verdikləri ada, bir qayda olaraq xarakter, həyat tərz, yaşama arealı və hətta geyim, yəni həmin etnosa səciyyəvi olan hər bir şey sarmaşaraq tarixi-siyasi şərtlərə uyğun şəkildə etnonimin dəyişməsinə gətirib çıxara bilər. Vahid dilli iki tayfanın (misal üçün, Saka-Kimer, Xəzər-Barsil, Mitanni-Ərmən, Kuman-Qıpçaq) dilindən söhbət düşəndə isə adətən dil həmin etnik cütlüyün dili adlandırılır. Müxtəlif dillərdə danışan etnosların qaynayıb qarışması nəticəsində dillərdən biri əriyib yox olur, assimilyasiyaya uğrayır və nəticədə iki etnik addan biri ümumi ada çevrilir. Misal olaraq, Bolqar-Slavyan qarışmasında “bolqar” dilinin adı assimilyasiya olunmuş xalqın adını daşımaqdadır, və ya Etrusk-Latin qarışığında, ümumi dil olan latınca digər xalqın içərisində əriyib getdiyi xalqın dili olmuşdur). F.Ağasıoğlu etnik adlar haqqında göstərilən qanunauyğunluğu “Erməni” adı üçün də tətbiq etməklə vurğulayır ki, dəfələrlə göstərildiyi kimi, haylar heç bir zaman bir-birilərini erməni kimi adlandırmayıblar, yalnızca “Hay” - deyərək çağırıblar.

Buraya onu da əlavə edək ki, həmin ad onlara başqaları tərəfindən bənd edilib, bu da hayların Ermənə gəlməsindən sonra Erməni adlandırılması ilə baş verib. Erməni termini türk mənşəlidir və buna görə də əsl erməniləri haylardan fərqləndirmək lazımdır (F.Ağasıoğlu onları psevdoermənilər adlandırır, biz isə bu araşdırmada hay-ermənilər və ya hay-ermənilər terminindən istifadə edirik). “Arman”, “Armi” adları yer adları kimi e.ə. III minillikdən, xüsusən də bizim xatırladığımız Sarqon Qədimi və Naram-Sinin (Naramsuena, b.e.ə. 2236-2200-ci illər) qeydlərindən məlumdur ki, burada “Arman” adına rast gəlinir. F.Ağasıoğlunun fikrinə görə “Arme” adı “Arman” toponimi ilə eyni deyil, baxmayaraq ki, onlar hər ikisi bir regionda yerləşir. “Armi” adı Eblait arxivində də göstərilir, professor İ.Dyakonovun da göstərdiyi kimi hay-ermənilərə heç bir aidiyyəti yoxdur (bax: bu təqdim etməyə). F.Ağasıoğlu qeyd edir ki, “Arman” adı türk xalqlarında bütövlükdə və protoazərlərdə xüsusi ilə geniş yayılmışdı. Belə ki, misal üçün, Arman – Başqırdistanda toponimdir, eləcə də Aşqabad

yaxınlığında kənd, Kərkük yaxınlığında Duala çayının mənsəbindən aşağıda dağın adıdır. Bu adı İ.Dyakonovun da ehtimal etdiyi kimi aramilərə bağlamaq da düzgün olmazdı, ona görə ki, bu ad hələ aramilərin yaranmasından minilliklər əvvəl məlum idi.

IV.2. Beləliklə, müəllifin qənaətinə görə, Arme – Suriyanın şimalında deyil, xeyli yuxarıda Dəclə çayının üst axarlarında Zəbanə-su çayı rayonunda, yəni Mitanni dövlətinin mərkəzi hissəsində yerləşən Subarların yaşadığı ölkədir, Armeniya coğrafi adı isə bir qədər şimalda, qonşuluqda yerləşir. Bununla əlaqədar olaraq, müəllif “Erməni” sözünün “Armini” şəklində ilk dəfə burada e.ə. VI əsrdə qeyd olunduğunu vurğulayır və Mitanni dövlətinin qədim tarixini tədqiq edir. O yazır ki, Dəclənin yuxarı axarlarında urartulara qədər yerli subarlarla birlikdə Armini adının yaranmasına qədər çoxsaylı hürrilər yaşayırdı. Minilliklər ərzində hürri-subarların birgə yaşaması müxtəlif dilli xalqların konfederasiyasının yaranması üçün şərait yaratdı. Müəllifin fikrinə görə hürrilər əsasən subarlardan törəmiş mitanni soyları ilə qarışdılar. Təsadüfi deyil ki, Mitanni hürri dövləti idi, lakin daha çox “Mitanni” adı altında tanınmışdır. O, Xabur və Balix çaylarının yuxarı axarlarında qərbi hürri tayfaları tərəfindən paytaxtı Vaşşukani olmaqla yaradılmış (e.ə. XVI-XII ə.) və sami dilində Xaniqalbat (bu terminin mənası haqqında yuxarıda qeyd edilmişdir), Misir mənbələrində isə o, Naharain (“iki çay arasındakı dövlət”) kimi tanınırdı. Lakin hürrilərin bəzi şərq soylarının Dəclənin orta çaylığına yerdəyişməsi və hazırkı Kərkükün sol sahillərinə gəlib çıxması səbəbindən onların izi Fələstin, şərqdə isə – Cənubi Azərbaycanın sərhədlərinə kimi gəlib çatır. Kiçik Asiyanın ayrı-ayrı və bir-birindən aralı böyük ərazilərində yayılan hürrilər assuriyalıların təzyiqi altında olan yerli subarların köməyindən istifadə edirdilər. Təsadüfi deyil ki, hürrilərin mənbələrində qədim türk subar adlarına (Arijen, Dasuk, Kaltuk, Siluk, Ikita və s.) rast gəlmək mümkündür. Bununla yanaşı, F.Ağasıoğlu o faktı da qeyd edir ki, mitanniyalıların yaşadığı və köç etdiyi yerlərdə Arman, Ermen yer adları da yaranırdı.

Göstərilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, hürri-subar etnik vəhdəti Mitanni çarlığının əsasını əks etdirirdi. Hürri-Mitanni dövlətinin süqutundan sonra mitannilər və subarlar müxtəlif regionlarda daha iri dövlət quruluşlarından vassal asılılığında olan xırda dövlətlər yaratmışdılar.

Bu zaman bir hissəsi Daxili Anadoluya köçmüş, bir hissəsi isə Azərbaycan üzərindən Mərkəzi Asiyaya miqrasiya etmişdir və sonrakı tarixlərdə bu torpaqlarda mitanni soylarına rast gəlinir (misal üçün, qumuş-özbəklərdə, həmçinin qaraqalpaqlarda, Midiyada Matan soyu). Herodot və Strabon mitanni soylarının Anadolu və Azərbaycanda yaşamalarını qeyd edirdilər və bu məlumatlar təxminən 5 əsrlik (e.ə. V əsr – b.e. I əsri) dövrə aiddir. Misal üçün, Herodotda qeyd edilir ki, Azərbaycanın tarixi ərazilərində Dəclənin iki qolu – Böyük və Kiçik Zab aralığında Matien (Matiena) mövcud idi, elə o da daxili Anadolu və Urmiya gölünü matien tayfalarının yaşadığı yer kimi göstərirdi.

Mitanni dövlətinə geri qayıdaraq müəllif vurğulayır ki, Mitan (matian, matien, maytan) tayfaları ə.e. II minillikdə qafqazdilli hürriyə Mesopotamiyanın şimal-şərqində dövlət qurmaqda köməklik və həmin dövlətin etnik əsasını təşkil etdi. Mitannilər həmin dövrlərdə şimal-qərbdə Suriyadan şərqdə Dəclə çayının mənsəbinə qədər (Kərkük rayonu) yayılmış subar (mitan)-hürri tayfaları idilər.

Mitan-(subar-ermən) tayfaları saka-kimmerlər kimi bir xalqın iki qolunu əks etdirirdi. Bizim eradan əvvəlki dövrü təsvir edən tarixi mənbələrdə mitan-(subar-ermən) tayfaları daima qonşuluqda yerləşən regionlarda qeyd olunurlar. Mitanninin süqutundan sonra isə, qeyd edildiyi kimi, onların bir hissəsi Kiçik Asiyaya, digər hissəsi isə Azərbaycan və Mərkəzi Asiyaya köç etdi. Beləliklə, Herodotun dövründə (e.ə. V əsr) mitan-ermən tayfalarına Daxili və Şərqi Anadoluda, Urmiya gölünü dörd bir tərəfdən əhatə edən regionlarda, nəhayət, Strabonun dövründə (e.ə. I əsr – b.e. I əsri) Arminiyanın şərqində və Atropatenanın qərbində rast gəlinir, Matienna regionu isə Midiyanın əyaləti qismində çıxış edirdi.

Sonrakı minilliklərdə mitanni tayfaları müstəsna olaraq türk soylu xalqlar (özbəklər, qaraqalpaqlar, başqırdlar) kimi qeyd olunur, subar (mitan)

tayfalarından Ermen toponimi isə təkcə Anadolu və Azərbaycanda deyil, həm də Mərkəzi Asiya və hətta Baykalda Erman dağına kimi qeyd olunur və bu toponimin yayılma arealında Ermen qışlağı (Özbəkistan), dağı (Qazaxıstan) da vardır.

Ermen tayfaları Cənubi Azərbaycan vasitəsi ilə Sibir istiqamətində yayılmaqla yanaşı Şimali Azərbaycan vasitəsi ilə Dəryal, Dərbənd keçid-qapılarından keçməklə Şimali Qafqaza da gəlib çıxdılar (Osetiyada – Erman toponimi, Samur çayının deltasında – Armen-qala, Vedidə – Ərmik kəndi, başqırd adı Ermin, Volqa bulqarları soyu Ermi, Ermenli, Rusiyada saks tayfaları arasında armini etnonimi və s.).

Göstərilənlərə yekun vuraraq qeyd edək ki, “Armi” region olaraq “Armini” ölkəsinə (diyarına) ad verdi. Mitanni dövlətinin süqutundan sonra o, İkiçayarası şimal vilayətlərində “Arme” adlanan kiçik bir quruluş idi. Baxmayaraq ki, e.ə. II minilliyin sonu – b.e. I minilliyinin əvvəlindən Yuxarı Mesopotamiyaya Aramın törəmələri sayılan samiamların axını gəldi, assuriya mənbələrində isə onların yaşadıkları yerlərin Areme, Arame, Aramu və Diyarbəkirdən şimala, Murad-sudan cənuba, Subar bəyliyindən qərbdə Aramaia axlamaic kimi adları yayıldı (həmin sami adların yayılması şimalda Kaşyar dağlarından o tərəfə keçmirdi). Buna görə də Mitanni dövründən qalmış və Arme regionunda (Armi etnonimi üzrə) yaşayan subar-hürrilər urartulularda Arme, assuriyalılarda Arime adlandırılırdılar və F.Ağasıoğlunun nəzər-nöqtəsinə müvafiq olaraq aramların gəlməsindən min il əvvəl yazılmış mətnlərdə söhbət məhz bu ölkə barəsində gedir.

Bizim daha sonrakı dövrlərə aid olaraq Azov-Sibir-Azərbaycan üçbucağında rast gəldiyimiz armi / arme növlü toponimlər və etnonimlərin də aramlara heç bir aidiyyəti yoxdur. Bundan başqa, Urartu çar sülalələrində biz Erimen, Aramu, Arama, Arme kimi adlarla da rastlaşırıq ki, onların da aramlar-samilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Qeyd edilməsi vacibdir ki, Arme ölkəsindən axan Zəbanəsu çayının adı qədim zamanlarda Subna(t) adlanırdı və Sub-Ana proformasına gəlib çıxırdı, bununla yanaşı, sonrakı hay-erməni mətnlərində göstərilir ki, bu ölkədə Türk / Tork tanrısına sitayiş ocağı yerləşirdi.

IV.3. Asur-urartu basqınlarının təzyiqi altında qalmaqla Arme regionu əzəmətli qonşularından zəif olaraq yekunda assuriyalıların tabeçiliyinə düşdü və Assuriya əyalətinə çevrildi. Lakin şərqdə kiçik Subar knyazlığı öz müstəqilliyini b.e. əvvəl 673-cü ilə qədər qoruyub saxlaya bildi. Subar müstəqilliyini itirdikdən sonra assuriyalılar onun ərazisində iki protektorat (əyalət) qurmaqla Arme regionunu qərb əyalətinin tərkibinə saldılar. Hər iki əyalət coğrafi olaraq indiki Muş-Bitlis-Diyarbəkir-Xəzər gölü torpaqlarını əhatə edirdi və burada urmu, subat, armi tayfaları və soyları yaşayırdılar. Armilərdən yuxarıda şimalda Bingöl yaxınlığında qaşqaylar yaşayırdı. Həmin türk soyları arasında Mitanni dövründən başlayaraq Hürri tayfaları da vardı. Assuriya çarlığının süqutuna qədər yarıməsrlük müddət ərzində bu regionda bir sıra əhəmiyyətli hadisə baş verdi: şimal-şərqdən sak-kimmerlərin axını gəldi ki, onlar Urartunu Van gölüne sıxışdırdılar və Manna sərhədlərindən başlayaraq Assuriya dövlətini zəif saldılar. Lakin assuriyalılar Saka başçılarından biri Partatuta ilə qohumluq əlaqələrinin yaranmasına nail ola bildilər ki, bununla da öz dövlətlərinin ömrünü uzatdılar. Bir-birinin ardınca Manna və Midiyanın bir sıra torpaqlarını itirən assuriyalılar da əvvəllər dağıtdıqları Subar ölkəsinin möhkəmləndirilməsi üçün Arme rayonunu ona birləşdirdilər və iki böyük əyalət yaratdılar. F.Ağasıoğlu qeyd edir ki, assuriyalılar əhalinin etnik tərkibini dəyişdirməyə başladılar və bu siyasət səbəbindən Suriyanın şimal-qərbi və Cənubi Frigiyadan aramlar, muşklar və digər tayfalar buraya köçürüldü. Onların sırasında hay-ermənilər də ola bilərdi, belə ki, onların sonrakı mənbələrində bu regionda yerləşdirilmələri haqqında məlumatlar vardır. Buradan sıxışdırılan subar, mitan-armi və urmu tayfaları şimala yerdəyişdilər və saka-kimmerlərlə birləşərək yeni qüvvəyə çevrildilər və Dəclənin yuxarı hissəsində, əvvəllər Urartu əyaləti olan yerdə e.ə. VII əsrdə yeni kiçik bir əyaləti – Ermen (tarixi olaraq Ərməniyəni) qurdular. Bu əyalətin döyüşçüləri e.ə. 615-ci ildə Assuriyaya qarşı başlayan müharibədə Midiya qüvvələri ilə birləşdilər. Assuriyanın darmadağın edilməsindən sonra Midiya çarı Kiaksar müttəfiqlərinin yaşadığı Ermen vilayətini müstəqil bəylik statusu verməklə Midiyanın əyalətinə çevirdi və vali olaraq buraya Paruru göndərdi.

Beləliklə,

“Ermen” çarlığı e.ə. 612-ci ildə əhalisinin əsas hissəsi türk mənşəli (armi-mitan, urmu, qaşqay, subar, saqa-qamər) və hürri-urartular olmaqla yarandı.

F.Ağasioğlu yazır ki, xristianlığın yayıldığı dövrdə buraya sızmış azsaylı hay-erməni tayfaları sonradan gəldikləri ərazinin sakinlərinə çevrildilər. Midiyalılardan sonra bu torpaqlar perslərin, sonra makedonlar-sələvkilərin, arsakidlərin, Roma-Bizansın, daha sonra sasanilərin, Xilafətin, səlcuqların, XX əsrin əvvəllərinə qədər Osmanlı imperiyasının əyaləti olmuşdur və hazırda Türkiyənin ərazisidir. Buraya təyin edilən satraplar, valilər bəzən daha böyük ərazilərə başçılıq etmək səlahiyyətinə malik olurdular və müəyyən dövrlərdə Ermen ölkəsi etnik deyil, siyasi-inzibati baxımdan əhəmiyyətli dərəcədə böyük ərazini əks etdirirdi ki, bu da onun haqqında ölkə (valilik) kimi təsəvvürlərin yaranmasına səbəb oldu və nəticədə “Böyük Armeniya” termininin meydana gəlməsinə gətirib çıxardı. Burada Ərmən etnonimi Ər+mən sxemi üzrə yaranmışdır, baxmayaraq ki, həmin terminin subar mənşəli (mitan-armi soyları) olmasını da istisna etmək olmaz, məhz Armi ərazisinin adından armını (yəni armili) yaranmışdır.

Lakin istənilən halda bunun hay-ermənilərə heç aidiyyəti yoxdur. Və burada akademik İ.Meşaninovun “erimen” termininə aid olaraq fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi: *“Termin yerli zəmində ermənilərin elmi tərəfdən müəyyən edilmiş gəlmələrindən çox-çox əvvəllər mövcud olmuşdur”* (İ.P.Meşaninov “Yerimena adının təhlili haqqında”, Dil və təfəkkür, cild 1, Leningrad, 1933).

V. Qarışıq etno-toponimik versiyasının şərhinə keçid edərək və ilk növbədə qeyd edək ki, bizim nəzər-nöqtəmizə görə, Arme / Erme / Armi / Arminiya mənşəyi klassik mənbələrə və qədim mətnlərə əsaslanır ki, buraya Herodot, Strabon, Kalisfen, Berros, Pindar, İncil, Xett, Assiriya, Misir və s. yazıları, İ.Şopen, R.B.Byörton, O.R.Henri, E.Renan, A.N.Seys, Anati və s. kimi bir sıra tanınmış tarixçilərinin, eləcə də zəif işıqlandırılmış C.R.Konderin, A.P.Uott, Xammel, Opperta, U.Vinkler, Xelsveld, Roumensonun və tamamilə istifadə edilməmiş A.T.Qaley, R.O.Fessenden, C.Kempbell, Levis, B.Paton və başqalarının əsərləri də daxildir. Adı çəkilən müəlliflərin bəzi elmi araşdırmaları sovet və daha sonra Rusiya tarixçiliyində zəif istifadə olunurdu və o cümlədən rus dilinə tərcümə edilməyib, amma ingilis və fransız dillərində mövcuddurlar ki, biz tərcümə edərək onlara istinad edirik.

Formalaşan nəzər nöqtəsinə əsasən Arme / Erme / Armi və Arminiya terminləri xatlara (ibtidai xetlərə, İncil xetlərinə) gedib çıxır, qəbilələr icmalarından birinin bu etnonimi, eyni ilə onların yaşadığı arealla əlaqədar olan oxşar toponimdir. Biz sübutlarımızı xatlar haqqında qısa məlumatdan başlamaq istərdik. Məlum olduğu kimi Xatlar (ingilis.: Hittites; yəhudi: Hebrew), **בְּנֵי־חֵת**; Septuagində: Chettai LXX Χετταῖοι, Χεττεῖν, υἱοὶ [τοῦ] Χέτ; Vulgate (Vulqata), “cetheai”, “filii Heth”, Assyrian (Assiriya), “Khatti”, Egyptian (qədim Misir), “Kh-ta”, eləcə də Khiti, Khatai, Kitai və s. kimi İncil annallarında, Misir, Assuriya, Urartu və öz mənbələrində qeyd edilir.

Heth adında birinci hərf boğaz sait səsidir və təsadüfi deyil ki, Septuagində (Septuagint) bu sözü Chettai kimi verir ki, bu da etnonimin səslənmə formasına müvafiqdir. Xatlar – qədimi İncil xalqıdır, belə ki, İncildə (Yaşayış: 10: 15) Xett Sidondan sonra Xanaanın (qədim Fələstinin adı) ikinci oğludur. Herodota görə, xatlar – “suriyalıdırlar”, Strabona görə isə - “ağ suriyalıdırlar”. Bununla yanaşı, xatlar – turan mənşəli xalqdır (J.Cempbell “The Hittes. Their Inscriptions and their Histry, Montreal, Toronto, Villiamson Co, 1890, A.H.Sayce “The Hittites. The story of forgotten Empire”, Fleming H.Revell Co. N-Y., Chicago: C.R.Conder “Altaic Hieroglyphes and Hittite Inscriptions”, A.V.Watt “Palestine exploration Fund, 1889”).

“ARMENIYA” ƏRAZISİNİN HƏQIQİ SAKINLƏRİ HAQQINDA

Xattlar Fələstində (cənub hissədə) onun yəhudi istilasına qədər olan dövründə yaşayıblar (Əhdi-Ətiq, E.Anati “Palestine before the Hebrews”, Campbell, Sayce – müəlliflərinin yuxarıda göstərilən əsərləri və həmçinin O.R.Henrinin “Xetlər” əsəri). Xattlar Fələstinə Şimali Mesopotamiyadan (qədim paytaxtları Cutha və ya Xatların dilində Tiggaba) gəldilər və sonradan Şimali Suriyada, Mərkəzi Anadoluda, Kiprdə və s. (J.Campbell) məskunlaşdılar. Xatların Suriyada məşhur şəhərləri – Hammath, Kadeş, Karkemiş (Şimali Suriyada xatların paytaxtı). Xatların yaşadığı areala cənubda Kommagenlər daxil idi ki, onun da ən erkən sakinləri demək olar ki, əzəldən Taurus dağlarının (cənubda Kilikiya, şimalda Kappadokiyaya və şərqdə Arminiyaya qədər: onların ilkin vətəni Mother-Country – şimaldakı ərazilər idi) hər iki cəbhəsində məskunlaşmışdılar, bunu da burnu dik çəkmələr, əlcək və ya dağlar şəklində olan heroqlifləri (Sayce) sübut edir.

Xatların cənuba ilkin miqrasiya yolları: Qafqazdan yol – narıncı rəngdə

R.O.Fessendenə görə, xatlar Ab-Ur (Günəş – od pərəstişkarları) tayfalarından törəmiş, Cənubi Qafqazdan Fərat çayı vadisinə oradan Ərəbistana miqrasiya etmiş və sonradan sutilər kimi tanınmışdılar. Sonradan şimala qayıdaraq və qiksoslar və xatlar (xetlər) kimi tanınaraq Armeniyanın dağlıq hissəsində hakimiyyət qurmuş, buradan da Şərqi Qafqaza və Qara dəniz sahillərinə geri qayıtmış və skif-saklar kimi tanınmışlar (R.O.Fessenden, “The Deluged civilization of the Caucasus isthmus”, Ch. I-XI, 1923-1927, Cambridg, Massachusetts, USA, Kanada). Sakların, sutilərin, qiksosların və xatların qohumluğu haqqında E.Rennan da “История израильского народа” əsərində yazmışdır.

Qafqazdan gələn və turanlı olan xatların öz dilləri var idi. Məlumdur ki, turan dilləri aqlyutinativdir, aqlyutinasiya müasir Qafqaz dillərinə də xasdır. Fessendenə görə isə “protoqafqazlıların dili aqlyutinativ idi”. Xatların da dili aqlyutinativ idi. Bu dil Proto-Midiya və qədim Xaldeylərin dilləri ilə oxşar Akkadia (qədimi Akkadia) dilləri ilə oxşar idi (Conder, Campbell) ki, onlar ilk növbədə Ugro-Altay dilləri – fin, macar, türk dilləri ilə yaxındırlar (Lenomant, Conder, Jevishensyslopediya).

Xatt dili qismən Qafqaz dilləri ilə də oxşardır (J.Campbell, Sayce), Qafqaz dilləri isə Yafət dilləridir ki, bu və ya digər dərəcədə aqlyutinativdir. Akademik Marr hesab edirdi ki, xatt dili aqlyutinativ və sami dillərin qarışığından əmələ gəlib. Eləcə də qeyd edək ki, Xatt qədimi yazıları Kipr və Van (Urartu) yazılarına, eyni ilə də elamit (new Elamitic), Kassit (Cossaen) dillərinə yaxın idi (Lenormant, Hommel). Xatların dili həmçinin müasir çuvaşların dili ilə də oxşardır. Çuvaş dili (türk qrupu, bulqar şaxəsi, hardasa türk və uqrofin qrupları arasında yerləşir) bak, etrusk, Qafqaz dilləri kimi (J.Campbell) xatlar və Qafqaz yafətidləri arasında bir körpüdür (J.Campbell, Marr).

Elə bütövlükdə də turanlıların və şumerlərin aqlyutinativ dili ilə çuvaş dili arasında oxşarlıqlar qeyd edilir (Marr). Nəhayət Xatt (Hammathite) heroqlifləri hecalı Kupr əlifbasının da mənbəyi olmuşdur (Sayce, Conder və s.). Və bu olduqca mühümdür. Təkrarən, bir daha qeyd edək ki, axı məhz alban tarixçi Musa Kalankatuklu albanların mənşəyinə işarə edərək yazırdı: “... *Onlardan,*

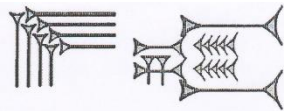
kittilərdən – Yafətin oğullarından kiplilər ayrılıb, büt-pərəst adalarına getdilər, aluanları yaradan və şimal ölkələrində yaşayanlar isə – kittilərlə həmtayfadır” (Kitab 1, fəsil 2.).

Bu barədə daha ətraflı məlumatları K.İmanovun “Qafqaz Albaniyası və Kiçik Asiyanın xatları” (Bakı, Müəllif Hüquqları Agentliyi, 2015 – 2017) kitabından əldə etmək olar ki, burada Kiprin qədimi adı – Kittium və xatların buraya miqrasiyası qeyd edilir.

Xatlar haqqında mənbələrə və tədqiqatlara əsaslanaraq təqdim edilən qısa məlumat üzrə xatların Kutı, Lullubi, kassitlər və Sak tayfaları ilə bütövlükdə qohum olmaları barədə qənaətə gəlmək olar. Belə ki, Lullubi və Kutı Uman-Manda adlandırılırdı, onlar da saklar idi (Uqo Vinkler, Xelsfeld), öz növbəsində Kutı çarlığını Babilistanı ələ keçirən protomidiyalılar təşkil edirdi (Berros), midiyalılar isə Kutı və ya aşquzların bir qolu - Sak idi (J.Oppert “On the Median dynasty”, London, 1876, eləcə də Rowlinson). Yaxud xatlar və kassitlər (kasslar) saklar idilər (A.T.Glay “Personal name from cuneiform inscriptions of the Cassite period”).

Nəhayət, Amarn məktublarına görə, tanınmış Kabiri və ya Ha(b/p)iri, döyüşkən gəlmə-işğalçılar saklar kimi göstərilir və şumer ideoqramlarında SA.GAZ, SA.GAZ.ZA, SA.GA.AZ, SAG.GAZ, GAS kimi yazılır. Bundan başqa, qeyd olunmuşdur ki, Kabiri Hittit – Mittanniyan xalqlarından biridir (Glay, G.Johannes Botterweck and etc. “Theological Dictionary of the Gold Testament”, Glay, M.Greenberg “The Ha(b/p)iry”, Americ. Orient. Soc. New Haven, 1955).

Şumer ideoqramları

SA

GAZ

KU₆

KAŠ

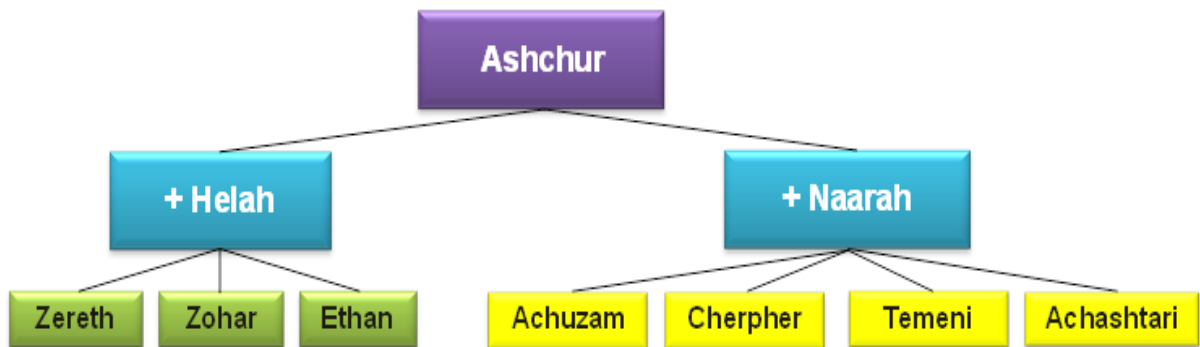
RU

ha

bi

ru

Qayıdaq Armi / Erme-Armini adlarının etimologiyasına, hansı ki, C.Kempbellə görə, xatlardan törəmiş Nairi xalqlarından birinin adıdır. Eyni zamanda, Kalisfen və Pindar qeyd etmişlər ki, bu adı daşıyan armilər Kilikiyada olan Kalika dağlarının ətrafında yaşayıblar və buna görə də qonşu dağlar arimlər adını daşıyırdı. Kempbell həmçinin qeyd etmişdir ki, Armeniya / Armini / Arminiya adları Arima / Arimi / Erme mənşəyindən əmələ gəlir və həm də Nairi-Xatların bir hissəsinin adı idi. Bunlar İncildə göstərilən Ashtheroth-un (Ashashtari) nəslindən idilər. Misirlilər onları Mesopotamiyalı Naharain, Tövratda – Aram Naharaim, assuriyalılar isə onları Nairilər adlandırırdılar. Nəhayət, Herodot onları saklardan əmələ gələn neurilər (nevrilər) hesab edirdi, İtaliyaya köçənlər isə Naharçer (Etruskların bir hissəsi), İspaniyada, Navarrada olanları isə navarreslər kimi tanınırdılar. Hittlərdən əmələ gələn Arimi / Erme tayfaları Xubur-Subartu (subareylər) xalqları ilə sıx bağlı idilər. “Xronika”ya istinad edən C.Kempbellə görə, xatların suverenliyinin başlanğıcında Ashchur dururdu ki, onun Helah və Naarah adlı iki zövcəsi olmuşdur. Xatların şərh edilmiş qohumluq əlaqələrinə aydınlıq gətirmək üçün bizə Ashchur-un şəcərə budağına baxmaq lazımdır. Biz C.Kempbellin şərhinə uyğun olaraq bunu göstərə bilərik.

Ashchur-un 7 oğlu müxtəlif Xatt qəbilələrinin və birliklərinin baniləri idilər.

Tarixi sənədlərə əsasən, Ashchur paytaxtı Tekoa olan Şimali Mesopotamiyada Xatt hökmrənliyinin üçüncü nəslinə başçılıq edirdi. Tekoa şəhərinin səmtini eyniləşdirən C.Kempbell qeyd edirdi ki, İudeyada bu adda yer mövcuddur. Kempbell bunu Ashchur-un şəcərəsinin yəhudilərdən qaynaqlanması ilə əlaqələndirirdi. Eyni zamanda, C.Kempbell tərəfindən

“ARMENIYA” ƏRAZISİNİN HƏQİQİ SAKİNLƏRİ HAQQINDA

aparılmış qədim coğrafi siyahıların təhlili göstərir ki, bu şəhər Dəclə çayına yaxın olan şimali Babilistanda yerləşən Cutha Kuta / Quta idi, assuriyalıların adlandırdıqları Kutenin, Turan adı Tiggaba-ki (qədim Xatt formasında – Tiggaouki) idi. Ptolemey bu şəhəri Diqoua adlandırmışdı, Kempbellin fikrinə isə, şəhərin erkən çağlarda adı iki sözdən ibarət olan Cheth və Tekoa idi. A. Leo Oppenheym “Древняя Месопотамия” adlı işində (M., “Наука”, 1980) bu şəhəri Hita adlandırmışdı, onun olduğu yeri də həmin yerdə göstərmişdir.

Cutha-dan gələn qədim yazıları Xatt imperiyasının meydana gəlmə tarixini təqdim etmək imkanı verir və bu haqda C.Kempbell ingilis assiroloq C.Smitə (C.Smit “Chaldean Account of Genesis”), həmçinin “Records of the Past” mənbəyinə istinad edərək yazır.

Cuthadan Xatt miqrasiyası

Вавилон — важнейшие города

Мари — прочие города

© Martin Greenwald Associates, Inc.

Xatt xanədanının qurucusu Ashchur-un iki nikahdan doğulmuş yeddi oğlu yaşayış yerlərini genişləndirmək üçün sonradan Kutadan çıxıb getdilər, amma, mümkündür ki, onların gedişi yaxınlıqda yerləşən çayların daşması və torpaqlarında baş verən sel ilə əlaqədar idi, bu proses, Kempbellin qeyd etdiyi kimi, sami tayfaların və assuriyalıların onları bu torpaqlardan qovmasından əvvəlki dövrə qədər davam etmişdi. Lakin əvvəlcə xatlar əraziləri samilərlə bir ittifaqda genişləndirdi və həmçinin yüksələn Assuriya əleyhinə birgə hərəkət etdilər.

Nairilərin soylarının və Arima / Arimi / Erme adlarının haradan gəldiyini göstərmək üçün qayıdaq xatların nəslinə.

Ashchur-un oğlu Cherpher (C.Kempbellə əsasən, Kipr adasının adı onun adından yaranıb) oğlu Charep-in səyi sayəsində Elamı (Suziana) istila etmişdir və o, I Xatt imperiyasının banisi kimi Chedorlaomer-in adı ilə tanınırdı.

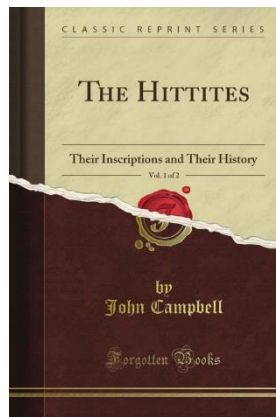
Professor Seysə görə, elamitlər onu Apharsites (Apharsitlər), həmçinin “Hubur və ya Subarti xalqı” kimi də adlandırırdılar. Qeyd edək ki, elam dilində Kedorlaomer adı Kutir-Laqamar kimi səslənir, lakin mənası “[ilahə] Laqamar – himayəçi qadın” deməkdir. V.Xints qeyd etdiyi kimi, Elamda “Государство Элам” (“Наука”, 1977) ilahi güc “kiten” adlandırılırdı, ona görə də Xubur-Subartidən olan bir çox hökmdarların adlarının kökündə “kut” sözü var idi. Həmçinin qeyd edək ki, e. ə. 2260-cı ildə Qədim Sarqonun nəvəsi Akkad hökmdarı Naram-Sinlə ittifaq müqaviləsi bağlayan Elam hökmdarını Xita adlandırırdılar (V.Hints).

Kut / qut məşhur qədim türk teonimidir, kutilər / qutilər isə e.ə. II minilliyin sonunda 100 il Akkad-Şumerdə hökmranlıq edən Zaqrosun dağətəyi yerlərindən gələn döyüşkən tayfadırlar.

Müasir Xuzestan əyalətinin (paytaxtı Şuşa (Suzi) olan tarixi Elam ərazisi) müasir əhalisi fars, ərəb, bəxtiyar və lur dillərində danışan və yerlilərlə qarışmış iranlılar və ərəblərdən ibarət idilər, lakin burada yaşayan qaşqaylar türk dilində danışirdilər. Bu gün lurlar və bəxtiyarlar iranlılaşdırılmış hesab olunurlar və belə güman olunur ki, lurlar – dağ elamitlərinin nəslindəndir, lakin bəxtiyarlar – türklər hesab olunurlar (Elize Reklyu “Земля и люди”, Всеобщая география, т.

IX, Передняя Азия. СПб, 1987). Elamitlərin etnik təsnifatı çətin də olsa, V.Xinsin məlumatına əsasən, “...ehtimal var ki, elamitlər şimal-şərqlə onlara həmsərhəd olan Lulubi dağ tayfaları və “su insanları” adlandırılan qəbilələrlə ümumi xüsusiyyətlərə malik idilər”. “Su insanları” dedikdə “subareylər” nəzərdə tutulur.

C.Kempbellin əvvəllər yazdığı “Inscriptions and their History” olunmuş “The Shepherd Kings” işində qeyd olunur ki, Xatt “Ashchur” (“alef” hərfi nəzərə praktiki olaraq eynidir və Skyts (Skiflər) ulu babası Çepher Sucathites-dən və ya Socho

“The Hittites. Their və qiksoslara həsr of Egypt” adlı xüsusi elmi xanədanının atasının adı alınmaqla) Shachar adı ilə “Sakyas” (saklar) və ya (Herper / Heber) olan xalqından əmələ gəlirlər.

Onun digər qardaşı Achshantaridən isə əlavə qohumluq bağlarından irəli gələn giksoslar törəyib. Bu mülahizələrdən görünür ki, subarlar xattlarla, saklarla və qiksoslarla qohumdur, həmçinin Xatların Kiprdən köçmələrinə görə, etnokiprililər və nəticə etibarilə, Qafqaz albanları – saklarla qohumdurlar.

Xatlar tərəfindən yaradılmış ikinci imperiya (ərəb alimləri hesab edirlər ki, bu – Birinci imperiyadır) Temeni adı ilə bağlıdır. Temenilər Arkamdan gələn Jerachmeelites-lər nəslindən olan yafetidlərlə birlikdə şərqdə Sinay Huşamı (Huş) istila etdilər və bu İncildə Amalek kimi qeyd olunmuşdur (C.Kempbell). Huşamda hökmranlıq edən Temenidlərin hökmdarı ilə bərabər bu nəsiləndən olan Jabab adlı digər hökmdar Edomda hökmranlıq edirdi. C.Kempbell qeyd edir ki, bu hökmdar Avraamın nəslə ilə qohum idi, məhz Temenid Elon idi, Esaunun zövcəsinin babası (İsava), lakin Esanın qayınatası Hamath-dan ola Beerothites-lərin ulu babası skiflər – saklara aid olan Beerı idi.

Ashchur-un Naarahla olan nikahdan doğulmuş böyük oğlu – Achuzam, C.Kempbellə görə, özünün ən məşhur nəslini yaratmışdır. O, kiçik qardaşı Achashtari kimi, İbrahimin dövründə İordaniyadan şərqə çıxıb getmiş qəbilələrin başçıları arasında idi. Ham ammonitlərin (Ammonites) nəslindən olan zuzimlərin (Zuzimes) paytaxtı idi və bu ərazi Hebrow-da yerləşmirdi, o,

Achuzamın hökmranlığının təsiri altında idi. Misirlilər onun nəslini Qaqama assuriyalılar isə – Zamzuni formasında Qamqumi (yəhudi Hebrow ilə əlaqəli) adlandırırdılar. C.Kempbellə əsasən, Achuzamanın oğlu Haran məşhur Jahdatisin (Adites) Yaxdad ulu babası idi, onların nəslə isə Misiri işğal edən zaman qıksosların başçısı və Misir tarixinin yaradıcılarından biri idi (Açhuzamanın nəvəsinin Gazez-in oğlu – Jabez).

Qeyd etmək lazımdır ki, Achuzam adının kökündə Achuz var və ya birinci hərf olan “alef” siz kuz / skuz / şkuz, hansı ki, sakların və ya ilk oğuzların – skiflərin samilik adları ilə uyğun gəlir. Oxşar anlayış və Xatt xanədanının atası Ashchurun öz adı isə Aşxur / Asxur / Askur / Askxur kimi səslənir, sonuncu “r” hərfinin “z” hərfinə dəyişməsi Aşkuz və s. sakların nəslinin adı kimi səslənir.

Bununla yanaşı, C.Kempbellə görə (“The Shepherd Kings of Egypt”) Achuzam adından “hak” sözü əmələ gəlir ki, bu da “öndər” mənasını bildirir, həmçinin daha dolğun “Hyksos” sözüdür. Bununla bərabər, Achuzam adı qıksosların Sachisu adlanan Kasium (Cassium) regionuna verildi (dağ və ölkə). Bizim fikrimizcə, Sac-hisu sözünün kökünə diqqət yetirmək, “sak” və “şasu” adı ilə əlaqəni axtarmağa dəyər.

Biz xüsusi olaraq Ashchurun – Naarah nikahından doğulan kiçik oğlu Achashtarinin üzərində dayanırıq. Bu nəsil İncildə Ashteroth (Astarte) kimi qeyd olunur, ona görə ki, onlar Bashah və Ashteroth Karnaim-in əsasını qoyublar. C.Kempbellin fikrinə əsasən, Achashtarinin iki oğlu çox məşhur idi. Shuah Shurites nəslinin əsasını qoyub və onların törəmələri Zuzimdə yaşayırdılar. Onları Emim adı ilə çağırırdılar, lakin misirlilər özlərinə uyğun olaraq Shuriteslərə Amu deyirdilər və bu terminlə qıksosların işğal etdikləri torpaqları işarə edirdilər. Öz növbəsində assuriyalılar Ama, yaxud Amatu sözü vasitəsilə bütün cənub insanları işarə edirdilər. Shurites xətti ilə Achashtarinin törəmələri və Achashtarinin böyük qardaşı Achuzam-ın nəslindən olanlar bir-biri ilə qohumluq əlaqələri ilə bağlı idilər bu səbəbdən də onlar qıksoslara aid edilirlər. Achashtarinin özü ən böyük qıksoslardan sayılırdı. Hətta C.Kempbell, qeyd etdiyi kimi, yerli ənənələrə görə Achashtari Nuhun prototipi qismində iştirak edirdi. O, yazır ki, Kuthadan (Cutha) olan xatların dağılmasının mümkün

səbəblərindən biri yerli daşqındır və bu fəlakətin İncil daşqını ilə sarmaşması Berossus-un Sisitus, yaxud Xisutrus, Babil tabletlərində isə Hasisadre kimi göstərilən əsas qəhrəman Achashtari ilə bağlıdır. Achashtarinin digər məşhur oğlu Chelub idi. O, Chelubites sülaləsinin əsasını qoydu. Məhz Chelub-un nəslindən olanları misirlilər Mesopotamiyada Naharaimə kimi tanıyırdılar. Assuriyalılar onları Nairi, Herodot isə Neuri (Nevri) adlandırırdı. Qeyd etdiyimiz kimi, İtaliyada onlar etruskların bir hissəsi olaraq Naharcher, Navarrada isə Navarresse olaraq adlanırdılar.

Beləliklə, deyilənlərə əsasən, belə bir nəticəyə gəlirik ki, nairilər – Achashtari nəslindən olan xattlardır və onlar Misir tarixində böyük rol oynayıblar. Məlum olduğu kimi, Misir tarixində ən erkən üç hakim sülalə – Auritae, Aegypti və Mestraeidir. C.Kempbellə görə, Auritae Qafqazdan, Aegypti Capthorimdir, yəni koptlardır, Mestraei isə – Xatt nəslinin nümayəndələridir. Onları 7 Cabiri kimi təqdim edirdilər və onlar Ashchurun 7 oğlu idi.

Və sonda bir neçə söz Ashchurun birinci zövcəsi Helah ilə nikahdan olan oğulları haqqında. Onların böyük oğlu Zereth Zerethites nəslinin əsasını qoyub və C.Kempbellə görə, onun törəmələri Jehaleleel, Asareeldir. Asareel yəhudilər tərəfindən El-Assar olaraq dəyişdirilib. Məhz bu xətt assuriyalılara öz adını vermişdir. Assuriyanın ilk çarı isə Arioch olub. Onlardan Dardaniens əmələ gəlib. Onlar Troya eponiminə Llus adını vermişlər. G.Smit “Early History of Babylonia” əsərində qeyd edirdi ki, Urux adlanan ərazidə Zirgulla Xaldeydə Sar-ili, yaxud Tanrıların çarına həsr edilmiş bir məbəd tikdirir. C.Kempbell göstərir ki, bu məbəd ivrit dilində dəyişdirilərək El-assar, yəni Assara adlandırılan Xatt Asareel ilə əlaqəlidir. Zereth haqqında söz açaraq, biz Subaru və xatların əlaqələri barədə danışmaya bilmərik.

C.Kempbellə görə, subarilər Xatt nəslindən olan Zerethiteslərdən əmələ gəlmişlər. Qeyd edildiyi kimi, Zereth “Xatların atası” Ashchur-un birinci zövcəsindən olan böyük oğludur. C.Kempbell Subarunun yerləşdiyi ərazini belə müəyyən edir: *“Subair – Chaboras yaxınlığında ölkədir. Bu ad Zerethites ailəsindən olan Heber / Cheber-in şərəfinə qoyulub və Ashchuru-un törəmələri olan bu ailə Şimali Mesopotamiya işğal edildikdən və imperiya yaradıldıqdan*

sonra onlar xaric edilib”. Digər tərəfdən C.Kempbell qeyd edir ki, *“Zereth xətti Assuriyada hakimiyyəti ələ keçirdi və Assuriya hökmdarlığının süqutuna qədər bu hakimiyyəti qoruyub saxladı”*. Bununla yanaşı, C.Kempbell qeyd edir ki, Zerethites-lər hər zaman Moabite regionunda hökmdarlıq edirdilər. C.Kempbell yazırdı ki, yeni yaradılan Assuriyada başçı subarilərdən olan Şamşi-Adad idi və vurğulayırdı ki, o, xatlardan idi, onun oğlu İsmi-Daqan isə Beerotites soyu ilə bağlı idi. Yəni o ailə ki, İsmi-Daqan-ın və Gundumu-nun mənşəyini və Chemi-dag adlandırır. Beerothites isə Misirin şərqində Nil vadisinə daxil olanlardır. C.Kempbell Chemi-dag-ı Xaldey taxtının sahibi olan Amnonla əlaqələndirirdi. Amnonun oğlu Chemidag-ın atasından sonra o torpaqları Ammanu adlandırır. Beləliklə İsmi-Daqan şərq çarlarından birincisi idi ki, ondan Tiqlat Palasar da çəkinmirdi, o, özünü onun davamçısı adlandırır (Müasir tarixi əsərlərdə İsmi-Daqan – Assuriyanın çarıdır).

Digər bir yerdə müəllif yazır ki, Assuriyanın və Babilistanın tarixi Japhlet və Renob ailələrinin bir-biri ilə əlaqələrinə əsaslanır, yəni Assuriya hökmdarlarının Beerothites ailəsi ilə əlaqəlidir.

Zerethites-lərin qohumluq əlaqələrini və davamçılarını qeyd edərək C.Kempbell yazır:

Zerethites-lər Babilistanda və Cənubi Fələstində Şumerlərin yaxın qohumları və müttəfiqləri idilər;

Kassitlər Zerethites xəttindən olan xatlar idilər;

Zerethiteslərin davamçıları alarodlar idilər (Urartu) və onları tez-tez tibarenilərlə eyniləşdirirdilər;

Friqiyalılar – Zerethites-lərin adamları idilər. Onlar öz çarları üçün Gordius adını qoruyub saxlamışlar, onlar Berigahın törəmələri idilər;

Zerethiteslər qədim zamanlardan midianiteslərin müttəfiqləri idilər və friqiyalıların davamçıları hakimiyyətdə bir-birini belə əvəz edirdilər: Gordius və Midas. İki Xatt qəbiləsi Messopotamiya Liberiasının Subair hissəsini əldə etdilər, lakin sonralar Assuriya hökmdarı bu torpaqları fəth etdi.

Asur – Ach-Bal öz yazılarında Messopotamiyada Nairinin, Kirkhinin və Subarinin, Nireb torpaqları ilə birlikdə fəthi barədə bəhs edir.

Ashchurun ortancıl oğlu Zohardır, onun oğlu isə Ephrondur. İncilə görə, Abraam onunla ünsiyyətdə olub və Maxpel mağarasını dünyasını dəyişən həyat yoldaşı Sarra üçün istəyib. Zoharın nəslı – Zoharites, yaxud Tsocharites Shingarda hakimiyyətdə idilər (hökmdar Amraphel ona qarşı qiyamı yatırmaq üçün Elam hökmdarı Kedorlaomerlə müttəfiqi oldu). Herodotun məlumatına görə, Tsochariteslər Cherpheriteslərlə müttəfiq idilər. Tsocharitesləri Teucri kimi də adlandırırdılar. C.Kempbell yazırdı ki, troyalılar onların davamçılarıdır.

Ashchurun kiçik oğlu – Ethan Edomda hökmdarlıq edən ilk çar idi. Onun törəmələri Ethamites-lər ərəblərdə müvafiq olaraq Adhan və Adhanites olaraq keçirlər və Aqardan olan İbrahimin oğlu İsmayılın nəslindən hesab olunurlar.

İndi isə İncildəki xatlarla qüdrətli Xett səltənəti arasında əlaqələr üzərində dayanaq. Bu məqsədlə biz bir neçə tədqiqatı cəlb edəcəyik. Onlardan birincisi – Garry Beckmanın işidir.

Dieter Kuhn və Helga Stahlın redaksiyası ilə 2001-ci ildə hazırlanan “Die Gegenwart des Altertums” adlı topluda Gary Beckmanın (Miçiqaq Universiteti) “Sargon and Naram-Sin in Hatti: Reflections of Mesopotamian Antiquity among the Hittites” (Xattidə Sargon və Naramsin: xetlərdə Mesopotamiyanın qədim tarixi barədə düşüncələr”) maraqlı məqaləsi var. Xett dövlətinin yazılarında Mesopotamiya hadisələrinin bir-biri ilə əlaqələrinə dair dolayısı cavab tapmaq olar. Müəllif yazır ki, e.ə. XVIII əsrdə Xett dövlətinin qurucusu, məlum olduğu kimi, hind-avropalılar olublar, baxmayaraq ki, ölkə əvvəlki kimi, orada ilk məskunlaşmış və turan mənşəli xalq olan xatlar şərəfinə Xatti adlanırdı. Bizim eradan əvvəl 1350-ci ildə Xett imperiyasının tərkibinə bir çox xalqlar daxil idi, eyni zamanda o, Şimali Suriyanın böyük bir hissəsinə hakim idi. Xett dili inzibati məqsədlərlə istifadə edilirdi, xatların bürünc əsrin sonunda yox olmalarına qədər (b.e.ə. 1180-ci il). Xatt dili isə dini mətnlərdə daha çox istifadə edilirdi və xetlər tərəfindən bir çox hallarda mənimsənilmişdir.

Müəllif yazır ki, “... xetlər mədəniyyət modelini qədim Qərb Asiyasının ən görkəmli sivilizasiyası olan Mesopotamiyada tapdılar... və öz cənub qonşularından yazılı kitabələri qəbul etdilər, onun öz dillərinin ifadəsi üçün uyğunlaşdırılması, nəticədə onları Suriyanın hüdudlarından kənara çıxararaq,

mənşəyinə doğru – Assuriya və Babilistana gətirdi. Xetlər hər iki əsas Mesopotamiya dillərinin ifadələrini qavrayaraq və xetlərin dilində olan nümunəvi ədəbiyyata əlavə olaraq yazmağı öyrəndilər”. Müəllifin əsas fikri ondan ibarətdir ki, “Babilistan konvensiyaları və təcrübələri xetlərin Hind-Avropa irsinin elementləri ilə müqayisədə o qədər üstün idilər ki, xatlar ölkəsi barədə Mesopotamiya mədəniyyəti olaraq düşünmək daha məqsədə müvafiqdir, nəinki Hind-Avropa diasporunun təmsilçisi kimi”.

Xetlər tərəfindən istifadə olunan Mesopotamiya irsinin daha parlaq və şəffaf nümunəsi olaraq müəllif diqqəti Akkadalı Sarqon və onun nəvəsi Naram-Sinin (Naramsuena) dövrünə, yəni təxminən bizim eradan əvvəl XX əsrin ortalarına təsadüf edən qədim Mesopotamiyaya yönəldir. Məlum olduğu kimi, Şumer və Akkad dövlətlərini birləşdirərək, Asiyada bütöv imperiya yaradan Sarqon onun sərhədlərini Qərbi İrana və Şimali Suriyaya qədər çatdırdı. Sarqonun imperiyası əsrdən çox mövcud oldu və onun nəvəsi Naram-Sine zamanında dağıldı. Ənənəvi olaraq, hesab edilir ki, bu, Sarqonun hökmdar olaraq “şərəf və müvəffəqiyyətinin” və tam əksinə olaraq Naram-Sinin “Tanrıya olan laqeydliyi və ədalətsizliyinin” nəticəsidir. Hesab olunurdu ki, Assuriya və Babilistanın hər bir hökmdarı seçim edə bilərdi: *“ya Sarqonun şərəfli yolu ilə getmək, yaxud da onun nəvəsi kimi allahları məhv etmək və torpaqları xaraba qoymaq”*. Bu ənənələr bizim eradan əvvəl ikinci minilliyin ortalarında xetlər arasında geniş yayılmış və Misirə qədər gedib çatmışdır. Xett mənbələrindən bura habelə bizim eradan əvvəl XIV əsrdə “Döyüş kralı” dastanının nüsxələri çatmışdır. Bu dastan Sarqonun Anadoludakı zəfərlərini tərif edir. Müəllifin fikrincə, Xett hökmdarları bununla *“yerli tarixi daha geniş dünya tarixinə bağlayırdılar və analogi olaraq xetlər Gilqamış haqqında Mesopotamiya dastanını tərcümə edir və uyğunlaşdırırdılar. Burada xüsusi olaraq dastanın qəhrəmanının yaşadığı məkana – Gedar Forest (Sidr meşəsi) diqqət yetirilir. Onlar hesab edirdilər ki, bu meşə onların nəzarətində olan Şimali Suriya ərazisinə daxil idi”*.

Mesopotamiya nümunələrinin, həmçinin özünü Sarqonla eyniləşdirdiyi və öz nailiyyətlərini Sarqonun əməllərindən üstün tutduğu I Xattusilinin salnamələrində də geniş yayılmış istifadəsi çox şey haqqında danışır. O barədə

fikirləşmək olar ki, Mesopotamiya ənənələri Xett paytaxtına Şimali Mesopotamiyadan və ya Şimali Suriyadan olan vasitəçilərin köməyi ilə gəlib çatmışdır və ya müəllifin güman etdiyi kimi, Babil yazarlarının Hattuşda yerləşməsi sayəsində.

Bununla yanaşı, müəllif vurğulayır ki, Cənub-Şərqi Anadoludan olan Kanaşdakı (müasir Gültəpə) Assuriya ticarət koloniyasının bu yaxınlarda nəşr olunmuş mətn *“hətta Xett dövlətinin yüksəlişindən və tacirlərin assuriyalı məskunlaşmalarından imtinasından 100 il sonra Anadoluda akkad çarlarının yaddaşlarda qalmasının ehtimalını çoxaldır”*.

Bizim fikrimizcə, bu yaddaş təxminən Qədim Sarqon dövründə Mesopotamiyadan Anadoluya gəlmiş qədim xetlərin yaddaşdır.

Növbəti əsər Trevor Braysın *“The kingdom of Hittites”* əsəridir (Oksford Univ., ABŞ, 2005). Bu əsər müəllifin sonuncu araşdırmalarından biridir ki, o burada Anadolu və Mesopotamiya sivilizasiyalarına əsaslanaraq, xetlərin tarixini nəzərdən keçirir. Müəllif qeyd edirdi ki, sonuncu arxeoloji məlumatlar sayəsində demək olar ki, Xatti – Xett dövləti öz çiçəklənmə dövründə Son Tunc dövrün böyük dövlətlərindən biri idi və *“nəticə etibarilə e.ə. XIV əsrdə özünün iki ən güclü müasirləri olan Mitanni və Misiri üstələyirdi”*. Axırncı iki onillik ərzində davam edən qazıntılar nəticəsində, ən əsası paytaxt Hattuşda, dövlətin regional mərkəzlərində (Cənubi Anadolu və başqa regionlarda), o qədər yeni məlumat əlavə olunur ki, *Xett dünyasının ancaq müvəqqəti tarixindən* danışmaq mümkündür (kursiv bizimdir). İlk sakinlərdən Xatti adlanan Xett dövlətinin tarixini şərti olaraq Qədim Çarlığa (e.ə. XVII əsrin əvvəlində birinci çar I Labarnanın hökmdarlıq dövrünün əvvəlindən) və Yeni Çarlığa (birinci çar Tuthaliyə görə e.ə. XV əsrin axırı – XIV əsrin əvvəli) ayıraraq, müəllif bu hökmdarlıqlardan əvvəlki dövrü araşdırır. O yazır ki, qədim tunc dövründə e.ə. III minilliyin ortalarına Anadoluda əhəmiyyətli sivilizasiya mərkəzləri yer almışdır (Şimal-Qərbdə Troya, Cənub-Qərbdə Beysesultan və Cənub-Qərbdə Kilikya düzənliyində Tarsus). Müəllif qeyd edir ki, *“ən azı mərkəzi Anadolu dövlətlərinin yerləşdiyi region Sarqonun Akkad İmperiyasının dövründən Xatti torpağı kimi tanınırdı”*. Məlumdur ki, Zipanı adlı Kaneş (indiki Kayseride Gültəpə

kurqanı) çarı hökmdarlığı Fars körfəzindən Mərkəzi Anadoluya qədər yayılan Akkadlı Naram-Sinin (e.ə. 2254 – 2218 illər) hakimiyyətinə qarşı on yeddi yerli hökmdarların üsyanı ilə tanınır. Pampa adlı Xatti çarı üsyançıların arasında idi və bu, hind-avropalı gəlmələrə qədər erkən Tunc dövründə Anadolu regionunda mütəşəkkil çarlığın mövcud olduğunu göstərir. Müəllif qeyd edir ki, alimlərin fikrinə görə xatti adlanan hind-avropalılara qədərki əhali və “xatti” sivilizasiyası daha qədim xett arxivlərindən identifikasiya olunmuş dini və mədəni xarakterli mətnlərdəki xatti dilinin qalıqları ilə təsdiq olunmuşdur.

Bəzi rayonlarda e.ə. 2300 ilə qədər kəskin dəyişikliklərin edilməsi haqqında sübutlar var, əsasən də böyük yanğınların əlamətləri olan cənub-qərbdə. Bir sıra alimlər bunu hind-avropalı gəlmələrin Anadoluya işğalı ilə əlaqələndirir.

Hind-avropalı gəlmələrin üzərində dayanaraq, müəllif yazır ki, *“hind-avropalıların gəlişi haqqında bizə inandırıcı arxeoloji dəlillər gətirilməyib, lakin biz e.ə. III minilliyin əvvəlində Mərkəzi Anadoluda Hind-Avropa varlığının olduğundan əmin ola bilərik, çünki e.ə. II minilliyin əvvəllərində regionda ticarət koloniyaları yaradan Assur tacirlərin yazılarında hind-avropalı şəxsi adlar peyda olur”*. Həm də biz bilmirik ki, onlar birdən birə və ya tədricən peyda olub, yəni *“immiqrantların gəlməsi, onların işğalçı və ya dinc sakinlər olub olmamasından, kiçik qruplarla müəyyən bir dövr ərzində və ya bir sıra hadisələr ərzində baş verib verməməsindən asılı olmayaraq, onlar yerli əhali ilə qarışırdılar və onların mədəniyyətlərinin bir çox elementlərini qəbul etmişdilər”*.

Müəllif məzarların Alaca-Göyükdə yerləşməsi məsələsində məşhur türk arxeoloquna və digər alimlərə istinad edir, yüksək standartları ilə xanədan mənsublarına aid edilən məzarlar və onların Hind-Avropa üslubunda işlənməsi Hind-Avropa gəlmələrinin varlığını təsdiq edir.

Müəllifin fikrincə immiqrantlar Nesdə cəmləşmişlər, burada isə müəllifin hürriyəyə aid etdiyi ara-sıra Xattinin yerli əhalisi yaşayırdı (e.ə. II minilliyin əvvəlləri). Həmçinin müəllif etnik münaqişələri istisna etmir. Buna baxmayaraq o, vurğulayır ki, əhali özünü “Xatti xalqı” kimi eyniləşdirirdi.

Bu məlumat onu göstərir ki, xattilər Anadoluda e.ə. 2300-cü ildən gec olmayaraq mövcud idilər və onların yaratdıqları dövlətlər hind-avropalıların

gəlməsinə və e.ə. II minilliyin əvvəllərində hakimiyyətin immiqrantların – nesitlərin əlinə keçməsinə baxmayaraq, e.ə. XVII əsrdə tam formalaşan Qədim Xett dövləti və Xatti etnikonu 1500 il mövcud olub.

Və son olaraq biz məşhur türk arxeoloqu Akurgalın əsərlərini təqdim edirik. Qədim sivilizasiyanın görkəmli araşdırmaçılarından biri olan Əkrəm Akurgal “Anadolu kultür tarixi” (TÜBİTAK, Ankara, 1997-ci il) əsərində Xatti sivilizasiyasının dövrünü e.ə. 2500-2000 / 1700-ci illər dövrü kimi qiymətləndirir. Xatt-Xett sivilizasiyasının dövrü e.ə. 2100-1700-ci illər üçün müəyyən edilib, Xett sivilizasiyası dövrü isə – e.ə. 1660-1190-cı illər üçün.

O xatırladır ki, bu günə bəlli olan Anadolunun ən qədim adı – “Xatti ölkəsi”dir və xatların qədim sivilizasiyasına dair ilkin məlumatlar Akkad xanədanının (b.e. 2350–2150-ci illər) yazılı mənbələrində qeyd olunur. Xatlar haqqında fikirlərə e.ə. VII əsrə qədər rastlanılırdı və bu, Assur mənbələrində e.ə. 630-cu ilə qədər davam edir. Beləliklə, “Xatti ölkəsi” təxminən 1500 il mövcud olmuşdur.

İş ondadır ki, e.ə. 2200-cü ildən başlayaraq Anadoluya yeni gələnlər Hittit-Het mənşəli hind-avropalılar xetlərin torpaqlarında məskunlaşmış və “Hetti (Xett) ölkəsi”nin adını istifadə etməkdə davam ediblər. Hattuşa / Hattusi-dən yazıları ilk dəfə oxuyan filoloqlar tamamilə fərqli dildən istifadə edən yeni bir qəbiləyə Xatti adını vermişlər. Yazılar yenidən oxunduqda isə aydın oldu ki, həmin hind-avropalı xalq özlərini Nesitlər adlandırmışlar (onlar nesit dilində danışmışdılar). Ancaq qədim tarixin dövründə Hind-Avropa xetləri üçün “Xetlər” adını dəyişdirmək mümkün olmamışdır. Yeni gələnlərin, yəni hind-avropalıların özlərini “Nesita” adlandırmasına gəldikdə isə bu, yalnız Mərkəzi Anadolu torpaqlarının hind-avropalıların yerləşdiyi hissələrinə aid idi. Onlarla yanaşı, digər Hind-Avropa qəbilələri, məsələn, Luvilər və Palalar (Palayanlar) kimi adları ilə məskunlaşmışlar.

“Xatti” adının hind-avropalı qəbiləsi üçün məqbul olmadığını anlayan filoloqlar İncildə “Heth” və “Hittim” (alman dilində – “Hethiter”, ingilis “Hitit”, fransız “Les Hitites” və ilk türkcədə “Eti” və indi “Hitit”) adlarına müraciət etmişlər.

Və burada, Akurqalın fikrincə, “Proto-Hitit” və ya “Proto-Hatti” ifadələrini istifadə edərkən yanlış şərhə diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, Xatti əvəzinə Proto-Hitit-in istifadəsi, hititlərin, yəni xettlərin xatlardan əmələ gəlməsi anlamına gəlir, halbuki, burada söhbət həm dil, həm də etnik cəhətdən iki fərqli xalqlardan gedir. Digər tərəfdən Hatti – Xatti tayfasını Proto-Hatti (Xatti) adlandırdıqda absurdluq yaranır. Beləliklə, Anadolu Xatti çarlıqları prototarix, ibtidai sivilizasiyalar ocağı idi. Güman ki, onların yazı dili mövcud olmayıb, lakin onların danışdığı dili, tanrıları və adət-ənənələri Hitit-Xettlərin sayəsində bizə məlum olur.

“Xattili” adlanan Xett dili haqqında məlumat azdır. E.ə. XIV – XIII əsrlərə aid olan Hattuşidəki yazılardan aydın olur ki, Hitit – Xett din xadimləri öz yazılarında bəzən Xett dilinə mənsub olmayan ifadələrdən istifadə edirdilər, və qeyd olunurdu ki, “...burada kahin hattili (xattili) dilində danışır”. Bununla yanaşı, “dağ”, “çay”, “şəhər”, tanrı adlarından, bir sıra dini və mifoloji mətnlərdən xett dilini bərpa etmək mümkün oldu və bunun üçün ən mühüm istinad qaynağı rolunu xatt və xett dillərində bilinməyən yazılan “Gökten düşən Ay Tanrısı” ifadəsi olmuşdur. Beləliklə, müəyyən edilmişdir ki, “xattili” Hind-Avropa və sami dillərindən köklü şəkildə fərqlənən müstəqil dildir.

Arxeoloq hind-avropalıların e.ə. 2100-1900-cü illərdə keçdiyini qeyd edir. O, Alauma Hoyukda aşkarlanan 13 məzarlığı araşdırır və hind-avropalıların Maykop məzarlarına bənzər olduğunu göstərir. Təmtəraqlı atributlardan görünən budur ki, həmin məzarlar çar və çar ailələrinə məxsusdur. Akurgal və bir sıra digər alimlər, xatlar və xettlərin zahiri görünüşü arasında əhəmiyyətli fərqlərin olduğunu qeyd edirlər. Misir tarixçilərinin uzun burunlu Xatti əsgərləri haqqında qeydləri və Ə.Akurgalın Xett hökmdarlarının tamamilən fərqli zahiri görünüşü barədə yazıları bu cür düşünməyə əsas verir. Ə.Akurgala görə, “xatlar Xett dövründə əhalinin əsas hissəsini hələ də təşkil edirdilər... və Misir məbədində Kadeş döyüşünü əks edən təsvirlərdə xatlar tamamilə fərqli etnik tipə aiddirlər” (E.Akurgal. “The Hattian and Hittite Civilizations”).

Və sonda xatların-xettlərin ilkin ümumiliyini nəzərdə tutan bir sıra məqamı qeyd edək. Məlumdur ki, Xatt çarlarından birinin adı Hattusili olmuşdur. Ancaq

biz güman edirik ki, bu – “Xett çarı” anlamına gələn Xatt formasının Kxitasiridir (Khita-sir). Xett çarlığında metalların emal yeri “kata-patuka” adlandırılırdı və bu işlə saklar-tiborenlər qəbiləsi məşğul idi. “Tiboren” termini, Xett çarlarının tituluunu ifadə edən xett sözü “tabarna” ilə əlaqəlidir, mahiyyətə isə bu söz “dəmirçi” deməkdir.

Beləliklə, söylədiklərimiz aydın şəkildə göstərir ki:

- Armi / Arme / Erme, Armeniya / Arminiya terminlərinin yaranmasına hay-ermənilərin heç bir aidiyyəti yoxdur.
- Təhlil göstərir ki, həmin terminlər turan mənşəlidir və hay-ermənilər bunları orta əsrlərdə mənimsəyiblər.

Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyində hazırlanmışdır.